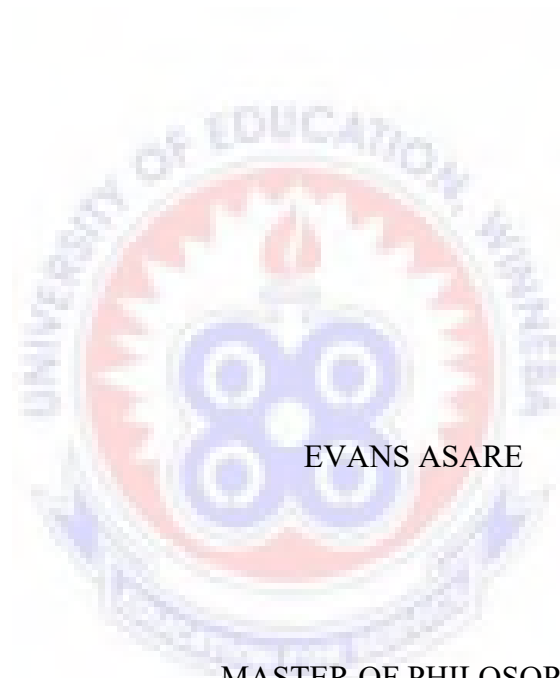

UNIVERSITY OF EDUCATION, WINNEBA

NKRATO} AKWANHODO}: NHWEHWEMU A EFA AHYEN HO NTWEREE HO W}

SEFWI WIAWSO MANSINI MU

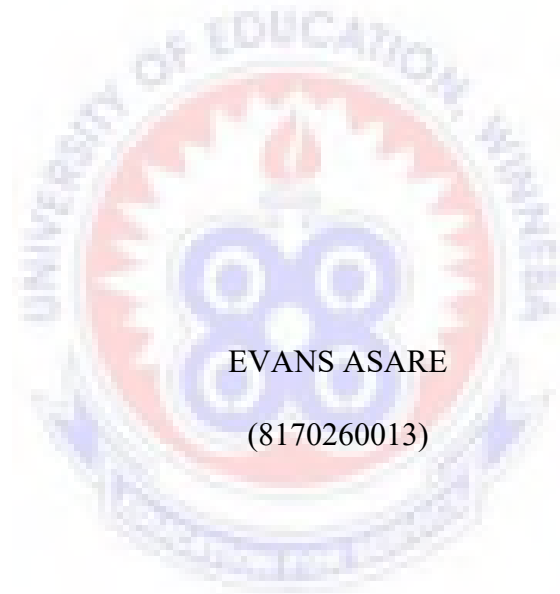
EVANS ASARE

MASTER OF PHILOSOPHY

UNIVERSITY OF EDUCATION-WINNEBA

NKRATO} AKWANHODO}: NHWEHW&MU A EFA AHYEN HO NTWER&E&E HO W}

SEFWI WIAWSO MANSINI MU

EVANS ASARE

(8170260013)

Mp[ns[mp[ns[mu dwumadie a [firi Suap]n ne fa a [hw[Akan-Nzema kasa ho adesua
so de k]ma "School of Graduate Studies"

Yei ne ahiade[baako a [b[ma Suap]n no ama me
Master of Philosophy
(Ghanaian Languages-Twi)
[w] University of Education, Winneba.

{sanaa, 2019

PAEMUKA

Osuaŋi Paemuka

Me, Evans Asare, pae mu ka sj, saa nhwehwjmu dwuma atwerj, sj woyi nkurcfo nnnwuma a mesuaa biribi firii mu a mede ato dwa wc nwoma yi mu dada no si nkyjn a, biribiara a jwc mu no yj m'ankasa m'adwene mu dwumadie a obiara mfa nkcgjee abodin biara wc baabiara da.

Agyirahyjdej.....

Da .....

Chwjfoc Paemuka

Meka to dwa sj jfiri dwumadie yi ahyjasej kcsi n'awieej yj dej m'ankasa mede nhyehyjej a wcde hwj nhwehwjmu dwuma atwerj a jte saa so a jfiri University of Education, Winneba, hwje.

Owura Lawrence Bosiwah

Chwjsofoc

Agyinahyjdej.....

Da .....

DINTOC

Meto din de ma me Nanabaa Abena Bulu a wanya baabi korc ne me mma; Phydella Asare, Kwame Asare ne Andy Dowsky Kwame Asare.

ASEDA

Mede aseda a jnni kabea ma Onyankopcn a cmaa me nimdej ma mede dii dwuma yi firi ahyjasej de abjduru mpjimpjnsoc yi wc me nwomasua akwantuo yi mu.

Mesan da Owura Lawrence Bosiwah, onimuonyamfoc a cgye too mu sj cbjhwj me dwumadie atentene me kosi sj mjwie ase. N’afotuo, akwankyerj, adanedanej, kasa pa ne nkuranhyj a cde ama me no nni susudua. Nea meka ara ne sj Onyame animuonyam ne ne tumi nkata ne so da biara.

Mede aseda piesie ma Madam Victoria Afo Principal, Enchi College of Education. Afei, mpanimfoc, akyerjkerjoc ne asukuufoc a wcwc Winneba Suapcn mu Ajumako Campus a wcmā me akwanya ma me ne wcn twetwee nkcmmc faa me dwumadie yi ho nso, meda wcn ase paa ara. Nnocma bebree a mesua firii mo hc no aboa me dwumadie yi ne m’abrabc nso. Meda Prof. Charles Owu-Ewie ne Dr. Regina O. Ceasar nso ase.

Ne korakora no, meda m’adanfo Kubi, Awuraba Faustina Taylor ne nnipa ahodoc a mentumi mmobc wcn din wc ha ase sj wcnam akwan ahodoc so anya kyjfa bi wc m’abrabc mu. Wcn a wctetee me, wcn a wckyerjj me adej, wcn a jto dej jyj den a wcsc m’asene, mo nyinaa, dej meka ne sj, cdomfoc no nnom mo na dej moahwere wc me ho nyinaa, cmfa mma mo mpempem.

EMU NSJM

Krataafa

Paemuka	iii
Dintoc	
iv	
Aseda	v
Emu Nsjm	vi
Jpono	xi
Mfonini	xii
Mmoano	xiv
TIRE BAAKO: NNIANIMU	1
1.0 Nnianimu	1
1.2 Chaw no pi sie	3
1.3 Nhwehwemu no Botae	6
1.4 Nhwehwemu no ho Nsemmissa	7
1.5 Dwumadie no ho Mfasoc	7
1.6 Baabi a Dwumadie no Kcpem	8
1.7 Akwansideε a εwc Dwumadie yi ho	9
1.8 Dwumadie no Nhyehyεεε	10
1.9 Cfa yi Tcfabc	11

ETIRE MMIENU: DEE ANIMDEFOC BINOM ATWERE JFA

DWUMADIE YI HO	12
2.0 Nnianimu	12
2.1 Sehwi Abakcsem	12
2.1.0 Atenaee Ahodoc	14
2.2.1 Ahyensodee a jkasa Nkyerenkyeremu	16
2.2.2 Ahyensodee a jkasa Ahodoc	18
2.2.3 Ahyen ho ntwersee su ne nkitahodie	19
2.2.4 Nkrato Akwanhodoc Dwumadie	20
2.2.5 Abebu ne Ahyen ho Ntwersee	22
2.3 Mfomsoc Mpensempensemu	23
2.3.1 Adwenesu a ewc mfomsoc ho	24
2.3.2 Mfomsoc Ahodoc	25
2.3.3 Atwere mu mfomsoc ahodoc	26
2.3.4 Ahyen ho ntwersee mu mfomsoc	28
2.4 Annisoadehunu Mpensjmpensjmu	28
2.4 Adwenemusem Ngyinaso	36
2.5 Cfa yi tcfabc	37
ETIRI MMIJNSA: NHWEHWEMU AKWANKYERE	38
3.0 Nnianimu	38
3.1 Dwumadie Akwankyere	39
3.2 Beae a meye nhwehwemu no	40

3.3	Jdcm a medii ho dwuma no ne ho akwankyere	40
3.4	Adeyede a mede boaboa nsem ano	41
3.4.1	Nhweee	41
3.4.2	Mfonintwa	42
3.4.3	Nkcmmctwetwe	42
3.5	Nsem pensempensem kwan	44
3.6	Cfa yi Tcfabc	45
	ETIRE NNAN: NHWEHWJMU NO MPJNSJMPJNSJMU	46
4.0	Nnianimu	46
4.1	Ahyjn ho ntwerjej wc kasa ahodoc mu	46
4.1.1	Ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu	47
4.1.2	Ahyjn ho ntwerjej wc Akan (Sehwi) kasa mu	50
4.2	Nkyerjasej ahodoc a ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafofoc de ma ahyjn ho ntwerjej ahododoc no	51
4.2.	Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafofoc de ma ahyjn ho ntwerjej ahodoc no	63
4.2.1	Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafofoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho	63
4.2.2	Nkerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafofoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho	65
4.2.3	Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafofoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa ahiye ho	70
4.2.4	Afotuo	72

4.3	Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej nya wc ahyjnwuranom, ahyjntiafoc ne ahyjnkafof so	74
4.3.1	Ahyjn ho ntwerjej a efa cdc ho nsunsuansoc	75
4.3.2	Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafof ne ahyjntiafoc so	76
4.3.3	Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom so	76
4.3.4	Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnkafof so	77
4.3.5	Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so	78
4.3.6	Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiye ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafof ne ahyjntiafoc so	78
4.3.7	Ahyjn ho ntwerjej a afa jhiye ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom so	79
4.3.8	Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiye ho nsunsuansoc wc ahyjnkafof so	80
4.3.9	Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiye ho nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so	81
4.3.10	Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafof ne ahyjntiafoc so	82
4.3.11	Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom so	82
4.3.12	Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnkafof ne ahyjntiafoc so	83
4.3.13	Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so	84
4.4	Mfomsoc a jwc ntwerjej a jwc ahyjn ho mu ne wcn nsiesie	86
4.4.1	Ahyjn ho ntwerjej mu mfomsoc binom ne ne nsiesie	87
4.4.2	Nkyerjkyerjmu: Ntwerjej a ctwerjfof no yii atwerjdey no bi fii	

asjmfua ne mu ne ho wiesie	90
4.4.3 Mfomsoc a jwc ahyjn ho a ctwerjfof no yii nnyegyej no bi firii nsjmfua no bi mu	91
4.4.4 Ahyjn ho ntwerjej a mfomsoc wc ho jnam kasa mpaapaamudej a wamfa anni dwuma yie nti	93
4.4.5 Ahyjn ho ntwerjej mfomsoc a wcde nsjmfua a anka jnni sj wcde bc mu bcc mu ne dej wctetee nsjmfua a anka jnni sj ctete mu	95
4.6 Cfa yi Tcfabc	96
ETIRE NNUM: AWIEEJ, MMUABC NE ADWENKYERJ	99
5.0 Nnianimu	99
5.1 Dwumadie yi nyinaa mmuabc	99
5.2 Adwenkyerj	104
5.3 Awieej	105
MMOA NWOMA	107
NKEKAHO A	111
NKEKAHO B	113

JPONO

Jpono 1: Ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu

45

MFONINI

1: Asetena yi ho mfonɩ na ɛda edi ɛwc aseɛ ha yi	15
2: Oh! Kofi No. 2	49
3: Metwe ma Yesu	50
4: Jyj Mmerj	51
5: Farasifoc	52
6: Sana Angakyi Wosi	53
7: Aseda Bjn	54
8: Pepe	55
9: Some Nyame Yie	55
10: Yesu Nti	56
11: Amamfoc Ano	57
12: Som Nyame Yie	58
13: Onyame Bjyj	59
14: Wadwene Nono	60
15: jnyj *mahocden* -jnyj m'ahocden	84
16: *Metamfo jni jwu*- ma'tamfo Ani Awu	84
17: *Fakye* - Fa Kyj	85
18: *Offie* - efie	85
19: *Nyame ndae*-nyame nnae	85
20: *Obia wc problem*- obiara wc haw	85

21: *Eddiemea* -jdi me ara	86
22: Asjda bjn* - Aseda bjn?	86
23: *Me nte* sj wo – mente sj wo	86
24: *Ye reka* – yjreka	86
25: *Yj de* kc hen– yjde kc hen?	87
26: *Kcso* bc mpaej - kc so bc mpaej	87
27: *Saname*-sana me	87
28: jwc *metirim* – jwc me tirim	87

MMOANO

Nhwehwjmu yi botaej ne sj jbjhwehwj nkratoc akwanhodoc titire no, ahyjn ho ntwerjej a jwc Sehwi Wiawso mansini mu. Afei jbjhwj nkyerjasej ahodoc a ahyjnwuranom, ahyjnkafof ne ahyjntiafof de ma, mfomsoc a jwc ntwerjej no mu ne jmu nsiesie. Megyina kwalitetif akwankyerj so na jdii me dwuma no. Mefaa ahyjn ahanu (200) a wcn ho ntwerjej no yj Asante Twi ne Sehwi kasa. Afei mene nnipa ahanu aduonum- num (255) a wcn mu ahanu (200) yj ahyjnwuranom ne ahyjnkafof, aduonum yj ahyjntiafof na num yj wcn a wctwerjtwerj ntwerjej gu ahyjn ho. Menam nkcmmc twetwej na nhwjej kwan so na jnyaa nsjmmoano no. Nhwehwjmu no jdaa no adi sj ntwerjej a jgu ahyjn ho no dodoc ara yj Asante Twi. Bio, nkyerjasej a wcde ma ntwerjej no gyina cdc, gyidie, ahiyie ne afotuo so. Nsunsuansoc no so daa abotare, nkuranhyj, anidasoc ne cdc wc asetsena mu adi. Ne korakora no, yehunuu sj mfomsoc taa wc ntwerjej no mu a ne nyinara gyina atwerjtwerjfof no nwomanim ne wcn nimdej wc kasa atwerj mmara no so.

TIRE BAAKO

NNIANIMU

1.0 Nnianimu

Cfa a edi kan yi ye dwumadie no nyinaa nnianimu. Ekasa fa abakcsem a efa dwumadie no ho ne beaj a nhwehwjmu no kcc so. Ekan de chaw a ewc dwumadie no ho no pi si to dwa. Afei nso ede dwumadie no botaeε, dwumadie no ho nsemmissa, dwumadie no ho mfasoc, baabi a dwumadie no kcpem, akwansideε a ewc dwumadie no ho, dwumadie no nhyehyεεε ne cfa no tcfabc nyinaa to dwa.

1.1 Nhwewwemu no Nnyinasoc

Kasa atwa yjn ho ahyia. Baabiara a ybjfa no yjte kasa. Yjte kasa wc afie mu, yjte kasa wc mmntene so, yjte kasa wc radio kasa fidie so, yjte kasa wc telefihyjn so, yjte kasa wc ahyjn gynabea, yjte kasa wc ahyjn mu ne mmea mmea a jkeka ho. Jnnj kwan foforc a abjka kasa a atwa yjn ho ahia no ho ne ntwerjej akjsej ahodoc a wcatwerj afomfam pono so asisi akwan ho, mmntene so, adan ho, sotcc anim, aban nnwuma mu, sukuu ahodoc mu ne ahyjn ho; dej jbc nnwuma ho dawuro ne dej jnam akwanhodoc so kasa kyerj amamfoc.

Cman biara da n'amammerε adi wc kasa a ne manfoc ka mu. Kasa a wcka no beaeε bi no da nnipa a wwc saa beaeε hc no amammerε san ma yehunu nnipa korc a wcyε. Saa kasa yi da adi wc nnipa yi nneyceε nyinaa mu; eda adi wc wcn nnwuma, wcn afie mu, wcn agodie mu, wcn nkratoc akwanhodoc nyinaa ne mpo, sukuu mu. Saa dwumadie yi fa nkratoc akwanhodoc a ewc Sehwi Wiawso mansini mu ho. Landry ne Bourhis

(1997) kyere se ntwereee akesee a yehunu wc beeli bccdo so sisi ahyjn akwan ho ne mmcntene so, adan ho sotcc anim, aban nnwumam, mmorcno din ne ahyen ho no nyinaa ye kasa a ekasa kyere amanfoc. Yeinom ne nkratoc akwanhodoc no.

Landary ne Bourhis (1997, kr. 25) kyere sj, ntwerej akjsej ahodoc a wcatwerj agugu apono so de asisi mmcntene so, ntwerej akjsej a wcatwerj agugu adan ho, sotcc anim, ahyjn ho, aban nnwuma mu ne nnwuma akjsej mu no nyinaa yj akwanhodoc a wcn a wcterjj saa ntwerej no nam so kasa kyere amamfoc. Saa ntwerej ahodoc yi, jbi yj akwankyerj, jbi yj kckcbc, jbi yj dej yjde bc nnwuma anaa nnocma bi ho dawuro. Jbi yj afotuo, jbi nso yj akutiabc jna jbi nso da nkurcfc gyidie ahodoc adi. Dwumadie yi hwj saa abjjfo nkratoc akwanhodoc yi ne fa a yjhunu wc ahyjn a jfa ahyjntiafoc ho wc Sehwi Wiawso mansini mu. Sjdej saa abjjfo nkratoc akwanhodoc yi ato ahwete ewiase mmea nyinaa no, saa ara nso na ato ahwete wc Ghana man mu ha mmea nyinaa a Sehwi Wiawso mansini a jwc Atcej mantam mu nso ka ho bie. Owusu (2011) se saa nkratoc akwanhodoc yi titire no, ahyjn ho ntwerej firii asej tee atese wc cman Ghana mu berj a Ghana nyaa fawohodie firii Enyiresi aborcfo nsam na Ghana Cmampanin a cdi kan, Csagyefoc Dr. Kwame Nkrumah foroo abannwa no pj na Ghanafoc ne ankorankora firii asej totcc ahyjn twerjtwerjj ntwerej guu ho. Saa ntwerej yi bi ne “Abom bi apue”, “Jhan bi apue”, “Fatea fata Nkrumah” ne dej jkeka ho.

Dwumadie yi botaej titire ne sj jbjhwj saa nkratoc akwanhodoc yi ne fa a yjhunu wc ahyjn a jfa ahyjntiafoc no ho wc Sehwi Wiawso mansini mu. Jwc mu sj kasa ahodoc binom te sj Enyiresi aborcfo kasa, Hausa kasa, Anwona kasa ne kasa ahodoc beberee ka saa ahyjn ho ntwerej yi ho nanso ntwerej a wcatwerj no wc Sehwi kasa mu ne

Akan kasa (Asante Twi) mu no na dwumadie yi kasa fa ho. Dej nti a megyina saa kasa ahodoc mmienu yi so ayj nhwehwjmu yi ne sj saa kasa mmienu yi na amamfoc a wewc mansini yi mu ka. Sehwi kasa no a jyj Sehwiwifoc no ankasa kasa jna Akan (Asante Twi) no a jno nso yj kasa a ahchoc a wcatutu afiri wcn aman mu titire no, Asanteman mu, Bono man mu, Korobo man mu ne Anwonaman mu a wcbjtana Sehwiwan mu di wcn nnwuma no nso ka. Jna afei nso Asante Twi no ne kasa a wcsua wc sukuu mu jnam sj Sehwi kasa no nka Ghana kasa a wcsua wc sukuu mu no nti.

Sjdej cman biara amammerj da adi wc ne mamfoc nnwuma ne wcn nneycej nyiaa mu no nti, Mepj sj mehwi sj Sehwi kasa no a jyj amamfoc no kasa no bjda adi wc nkratoc akwanhodoc ne fa a jyj ahyjn ho ntwerjej wc Sehwi Wiawso mansini no mu anaa.

Sehwifoc ka Akan kasa fafakuo a wcte Ghana Atceε Mansini mu no ho. Atceε soro asaase nyantam a εda Asuo Tano ne Asuo Bia ntam na Sehwiwifoc tee. Efiri mpoano kc Sehwi ye aborcfo kwansini beyε ahanu. Sehwi asaase tetrεte ye aborcfo kwansini beyε cpenu ahansia aduckron-num (2,695 square miles). Ghana nnipakan adwumakuo kyere se Sehwiwifoc dodoc ye 572,020. (GSS, 2012),

Sehwifoc ne Asantefoc bc hyee wc atifi afam. Ena wcne Wasa ne Nzemafoc nso bc hyee wc apueee afam. Se woba atceε afam nso a, wcne Bonofoc na εbc hyee. Wcne Anyifoc ne Bawulefoc a wcte Cote d' Voire nso bc hyee wc anamfoc afam.

1.2 Chaw no pi sie

Botaeε titire a εno nti ahyenwuranom ne ahyjnkafof twere ntwerεεε anaa nsem bi gu wcn ahyen ho ne se amamfoc, titire no, akwantufoc a wcforo saa ahyen no behunu na wakan ate aseε nanso enam kwan a wcfaso twere saa ntwerεεε yi binom nti, εmma

ahyjntiafoc no nnya nteasee papa bi mfiri saa ntwersee yi mu. Nwomanipfoc binom aye nhwehwemu afa saa nkratoc akwan ahodoc yi ho wc Ghana ha ne amanncne.

Date-Bah (1980) hwee ahyen a efa akwantufoc ho ntwersee wc Nkran, Ghana. Ne botae ne se chwe nsunsuansoc a saa ahyen ho ntwersee ahodoc yi wc wc ahyenwuranom, ahynkafoc ne amanfoc a wwc mmeaee a ahyen yinom di dwuma korc no so.

Akindele (2011) nso yee nhwehwemu faa nkratoc akwanhodoc ho wc Gaborone. Ne botae ne se cpe se chwe kasa a edi akotene wc Gaborone, Botswana nkratoc mu.

Mgbemena (2013) nso yee nhwehwemu faa moto kaa (keke) ho ntwersee ho wc Talaba State, Nigeria man mu. Mgbemena nhwehwemu no botae ne se se, cbewe kasa a edi akotene wc saa ntwersee no mu ne dee enti a amanfoc (keke wuranom) paa saa nsem yi na wctwere guu wcn keke ho.

Quayson ne Ofori (2016), nso yee sotcc anim ntwersee ho nhwehwemu wc Amamoma a eben Oguaa (Cape Coast) Ghana. Amamoma ben osuapcn, Oguaa Osuapcn no enti Quayson ne Ofori nhwehwemu no botae titire ne se wcbewe se osuapcn no wc nsunsuansoc wc sotcc anim ntwersee no so anaa.

Nyame ne Tomekyin (2018) nso yee nhwehwemu faa ahyen ho ntwersee ho wc Ajumako ne Winneba. Kasa titire a wcka wc Ajumako ne Fante ena kasa titira a Winnebafofoc ka ne Awutu. Nyame ne Tomekyin botae ne se wcpse se wuhunu kasa mmienyu yi emu dee cdi akotene wc ahyen ho ntwersee ahodoc no mu ne dee enti a ete

saa. Ena afei nso wɔpɛ sɛ wɔhunu sɛ kasa ahodoc mmienu yi da adi wɔ ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no mu anaa.

Zahra et al (2016) nso yɛɛ nhwehwɛmu faa mfomsoc mpɛnsɛmpɛnsɛmu ho wɔ Yasooj suapɔn mu wɔ Iran faa asuafoɔ susutwɛrɛ wɔ Enyiresi Aborɔfo kasa mu ho. Wɔn botaeɛ ne sɛ wɔbɛda mfomsoc ahodoc a asuafoɔ no taa yɛ wɔ wɔn susutwɛrɛ mu no adi na wape ano sibɛ

Dadzie ne Bosiwah (2015) yɛɛ mfomsoc mpɛnsɛmpɛnsɛmu wɔ SHS asuafoɔ a wɔwɔ Oguaa (Cape Coast) mansini mu susutwɛrɛ mu. Wɔyɛɛ saa nhwehwɛmu yi faa asuafoɔ a wɔwɔ aban sukuu ne ankorankora sukuu mu ho. Wɔn botaeɛ ne sɛ wɔpɛ sɛ wɔhunu sɛ sukuu ko a asuafoɔ no wɔ mu no wɔ nsunsuansoc wɔ asuafoɔ mmɔdenmmɔ so anaa. Ebio, na wɔpɛ sɛ wɔhunu twaka a ɛda mmarima ne mmaa a wɔwɔ gyinapɛn pɛ mmɔdenmmɔ wɔ Enyiresi Aborɔfo kasa adesua mu

Nhwehwɛmu ahodoc yi, Date-Bah (1980), Akindele, (2011), Mgbemena, (2013), Quayson ne Ofori, (2016) ne Nyame ne Tomekyin (2018) nyinaa kaa nsɛm faa ntwɛrɛɛ ahodoc no mu kasa a ɛdi akotene, mfasoc a ntwɛrɛɛ ahodoc no de brɛ amanfoɔ ne botaeɛ a ɛtaa ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no akyi. Nhwehwɛmu ahodoc yi mu biara ni hc a wɔyɛj wɔ Sehwiɔman mu na sɔdɛj cɔman biara nso amammerj da adi wɔ ne mamfoɔ nnwuma ne wɔn nneyɛj nyinaa mu nti, meyɛj nhwehwɛjmu yi hwɛj Sehwi kasa no gyinaberj wɔ ahyɛn ho ntwɛrɛj ahodoc no mu. Afei nso dwumadie ahodoc a mabɔɔ so no mu biara nni hc a jhwɛɛ ntwɛrɛɛ no ankasa, titire no, Akan kasa no, mfomsoc ahodoc a jda adi wɔ ntwɛrɛj ahodoc no mu sɔdɛj ɛbɛyɛ a wɔn wɔhwɛ kan no bɛhunu no yie na wɔakan ate ctwɛrɛfoɔ no tirimɔ a cɔpɛ sɛ cɔde to dwa no aseɛ.

Yei nti na mepɛ sɛ metoa so yɛ nhwehwɛmu fa ahyɛn ho ntwerɛɛ ho wc Sehwi Wiawso Mansini mu wc Atcɛ Mantaam, beaɛ a me nhwehwɛmu a mayɛ kyere sɛ obiara nyɛ saa nhwehwɛmu yi bi da wc hc na mehwe Sehwi kasa no gyinabea wc saa ahyjn ho ntwerjej no mu, mfonini a saa nsɛm yi twa kyere amamfoc, nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej yi wc wc amamfoc so ne Akan atwerj mu mfomsoc ahodoc a jda adi wc saa ahyjn ho ntwerjej no mu ne ho nsiesie.

1.3 Nhwehwɛmu no Botae

Nhwehwɛmu yi botaeɛ ne sɛ ɛbɛhwehwe nkratoc akwanhodoc a jwc Sehwi Wiawso mansini mu titire ne kasa a jdi akotene wc ahyjn nterjej ahodoc no mu, ckwan a ahyɛnwuranom nam so de kasa di dwuma wc ahyɛn ho ntwerɛɛ mu ne ckwan a wcfa so de ckasa mmara di dwuma wc ntwerɛɛ ahodoc no ntwerɛɛ mu na afei nso mahwe nteaseɛ a ahyjntiafoc nya firi ntwerɛɛ ahodoc no mu. Na me botaeɛ titire ne sɛ:

- i. Mehwehwe ntwerɛɛ ahodoc a ɛdi akotene wc ahyɛn ho wc Sehwi Wiawso mansini mu.
- ii. Mehwehwe nkyereaseɛ a ahyɛnwuranom ne ahyjntiafoc de ma anaa nya firi ntwerɛɛ ahodoc no mu.
- iii. Mjhwewj nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej no nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc so.
- iv. Mjhwewj mfomsoc a jwc ntwerjej a jwc ahyjn ho wc Akan kasa mu ne kwan a yjfa so ayj nsiesie.

1.4 Nhwehwemu no ho Nsemmissa

Megyinaa nsemmissa a edidi soc yi so na meyeɛ nhwehwemu yi.

- i. Ntwereɛɛ ahodoc bɛn na yɛhunu wc ahyɛn ahodoc a ɛwc Sehwi Wiawso Mansini mu ho?
- ii. Nkyereaseɛ bɛn na ahyɛnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyɛn ho ntwereɛɛ ahodoc a ɛwc Sehwi Wiawso mansini mu?
- iii. Nsunsuansoc bɛn na ahyjɛn ho ntwereɛɛ nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc so?
- iv. Mfomsoc bɛn na jwc ahyjɛn ho ntwereɛɛ wc Akan kasa mu na ne nsiesie ne sɛn?

1.5 Dwumadie no ho Mfasoc

Nhwehwemu yi kasa fa ahyɛn ho ntwereɛɛ ahodoc ho wc Sehwi Wiawso mansini mu. Nhwehwemu yi bɛboa Sehwan, emu akyerɛkyerɛfoc, asuafoc, akwantufoc ne Atesanfoc nyinaa.

Nhwehwemu yi bɛboa ama Sehwan ahunu ntwereɛɛ ahodoc binom a ahyɛnwuranom twere gu wɛn ahyɛn ho wc Sehwi Wiawso mansini mu. Ɛbɛboa ada botaeɛ ne adwene a ɛtaa ahyɛn ho ntwereɛɛ ahodoc no akyi no adi ama obiara ahunu na cde abc ne bra.

Ɛbio, nhwehwemu yi bɛboa ada atwereɛ ne kasa mu mfomsoc ahodoc binom adi na ɛnam so aboa ma akyerɛkyerɛfoc ahunu kwan a wɛbɛfa so akyerɛ atwereɛ ne akenkan.

Afei nso, nhwehwemu yi beboa asuafoƿ ama wcahunu atwere ne kasa mu mfomsoc ahodoc binom na wcatwe wcn ho afiri ho.

Atesanfoƿ nso, nhwehwemu yi beboa ama wcahunu atwere ne ckasa mmara ne atwere mu mfomsoc ahodoc binom na wcde atu wcn nnwuma mu mpcn

Ne korakora no, saa nhwehwemu yi beboa atwe akwantufoc ne amanfoƿ adwene aba ahyen ho ntwereee so ama wcakan afa mu aba.

Awieee no, nhwehwemu yi beboa ama yeahunu kasa a edi akotene wc ntwereee ahodoc no mu ne dee enti a eba no saa.

1.6 Baabi a Dwumadie no Kcpem

Sehwi wc amansini nson (7), Sehwi Bibiani-Anhwiaso-Bjkwae mansini, Sehwi Wiawso mansini, Sehwi Akontombra mansini, Sehwi Bodi mansinii, Sehwi Juabeso mansini, Sehwi Bia-Apueee ne Sehwi Bia Atccee mansini. Enye mansini ahodoc nson no nyinaa mu na medii dwuma no, Sehwi Wiawso mansini mu nko ara na medii dwuma yi.

Dwumadie yi fa nkratoc akwanhodoc a ewc Sehwi Wiawso Mansini mu, ne titire no, ahyen ho ntwereee ahodoc ne mu mpensempensemu ho. Nkratoc akwanhodoc bebiree na ewc Sehwi Wiawso Mansini mu ebi ne adan ho ntwereee ahodoc, mfonini ne ntwereee ahodoc a esisi ahyjn akwan ho, sotcc anim ntwereee ahodoc ne dee ekeka ho. Saa dwumadie yi kasa fa ahyen ho ntwereee ahodoc ne mu mpensempensemu nko ara ho. Afei nso nkuro ahodoc num, Sehwi Wiawso, Sehwi Dwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asanwensu mu ahyen ahodoc so na megyina ye saa nhwehwemu yi. Dee enti a mapaw saa nkuro ahodoc num yi ne se, wodi dwa wc saa nkurotoc yi nyinaa

so ne saa nti, ahyen ahodoc a ewc mansini no mu no de adwadifoc firi mansini no afanan nyinaa ba hc bedi dwa nnawctwe biara. Deɛ etc so bio ne sɛ, saa nkuropcn ahodoc num yi mu na ahyen gyinabea akeseɛ a ewc mansini no mu no nyinaa wc enti ahyen a ewc mansini no mu no nyinaa akcbadie gyina saa nkuro ahodoc mmiensa yi so.

1.7 Akwansideɛ a ewc Dwumadie yi ho

Sɛdeɛ mpanimfoc kaeɛ no, “Aduane a eye de biara no eye a na bcnwono bata ho”, nnocma pii twitwaa m’akwan mu wc dwumadie yi mu a mepɛ sɛ mede bi to dwa.

Deɛ edi kan ne Akwantuo. Mete Enchi ɛna meye nhwehwemu yi wc Sehwi Wiawso mansini mu, bere biara ɛsɛ sɛ meforo kaa kc hc, meduru hc nso a ɛsɛ sɛ mefa kaa kyinkyini nkuro ahodoc num a meye nhwehwemu wc so no nyinaa so. Mayɛ yeinom nyinaa awie no, na ɛsɛ sɛ mesan foro kaa de me dwumadie no bekyere me scporofasa wc Ajumako. Akwantuo mu haw ne kcdaanna no nyinaa akyi no, mamma maba mu ammu, me scporofasa nkuranhye ɛne hia a saa dwumadie yi ho hia me nti, mesii me bo sɛ meye saa nhwehwemu yi akcpem awieɛɛ.

Akwansideɛ bio a mehyiaɛɛ ne ahjnkafoc ne ahyenwuranom a metotoo wcn ano yeɛ nhwehwemu no. Etc da bi a, wcnɔya bere mma me. Sɛ worebisa ebinom asem mpo a na wcn bo afu gye sɛ wopa wcn kyew brɛ. Ebinom mpo nnya adagyee mma me koraa, wcnenam repe apasengyafoc nti, wokasa wcn ho a, wcmɔmua wo. Sɛ menya hunu no saa a na mama wcn ankasa ama me bere a wcbenya adaakyeɛ na bere no so a me ne wcn akckasa. Afei nso sɛ ebeye a menya ahyenwuranom abisa wcn nsem no nso gye bere, ɛfiri sɛ, dodoc no ara tete wcn nkuroɔm ne nkura ase ɛnye wcn ne ahjnkafoc no

na wɔba adwuma. Yei nti na ɛsɛ sɛ mekyini kɔpɛ wɔn akyiri akwan bisabisa wɔn nsem. Yeiinom nso me ne wɔn tena ase hyehye berɛ a wɔbɛnya adaakyee ansa na me ne wɔn akɔtwetwe nkɔmmɔ afa dwumadie no ho.

Chaw bio a mehyiaɛ ne Atesanfoc a wɔtwerɛtwɛɛ ahyɛn ho no. Saa nkurɔfoc yi ho yɛ nna wɔ Sehwi mansini mu, ne saa nti, ahyɛnwuranom dodoc no ara kɔtwerɛtwɛɛ wɔn ahyɛn ho wɔ nkuro akɛsɛ mu, baabi a wɔtotɔc wɔn ahyɛn no. Baabi te sɛ Kumase, Nkran ne deɛ ɛkeka ho. Yei maa mehwehwɛɛ wɔn akyi akwan brɛɛ ansa na menya binom atoto wɔn ano.

Chaw bio a mehyiaɛ ne ahyɛn a metwa no mfono no. Ahyɛnwuranom binom adwene ne sɛ gyama meretwitwa ahyɛn no mfonini akcyɛ biribi ɛfiri sɛ, ɛnne nnipabɔnefoc adccso. Sɛ ɛba no saa a, meto me boa se ne wɔn kasa andrɛm kwan so san kyɛɛ wɔn me nipa ban ansa na wɔn bo atɔc wɔn yam na wɔcama me kwan atwa mfonini no. Yeiinom ne chaw binom a berɛ nti mantumi ammɔbɔc so na ɛtoatoaa m'anana mu wɔ dwumadie no mu ne kwan a mefaa so sɔc ano..

1.8 Dwumadie no Nhyehyɛɛ

Dwumadie yi wɔ afa ahodoc num. cfa a ɛdi kan no yɛ Nnianimu a ɛwɔc nkyɛkyɛmu ahodoc nwɔtwe. Dwumadie no ho abakɔsem, ɛsan de chaw a ɛwɔc dwumadie no pi sie to dwa. Afei nso ɛde dwumadie no botaeɛ, dwumadie no ho nsemɔsa, dwumadie no ho mfasoc, baabi a dwumadie no kɔpɛm, akwansideɛ a ɛwɔc dwumadie no ho, dwumadie no nhyehyɛɛ ne cfa no tɔfabɔc nyinaa to dwa

Cfa a etc so mmienu no ye nwoma ahodoc a efa dwumadie no ho no mu mpensempensemu. Ekasa fa deε atwerεfoc binom aka afa dwumadie no ho. Cfa yi wc nkyekyεmu ahodoc nan, Sehwi Abakcsem, Nkratoc Akwanhodoc, Mfomsoc Mpensempensemu ne Dwumadie no Nnyinasoc.

Cfa a etc so mmiensa no de dwumadie no ho akwnkyere nyinaa to dwa. Ekasa fa beae a medii dwuma no ho, nnipa ne nnocma dodoc a mede dii dwuma no, kwan a mefaa so paw nnocma dodo a mede dii dwuma no ne adeycdee a mede dii dwuma no.

Cfa a etc so nan no ye mpensempensemu. Epensempensem nnocma a mabobc so wc dwumadie yi mu no nyinaa mu, hyehye no apono so de ho akontabue nyinaa to dwa.

Cfa a etc so num no ye tcfabc ne nsusue. Ebc dwumadie no nyinaa tcfa de me nsusue nyinaa to dwa.

1.9 Cfa yi Tcfabc

Saa dwumadie yi fa nkratoc akwanhodoc a εwc Sehwi Wiawso mansini mu ho. Landry ne Bourhis (1997) kyere se ntwereεε akeseε a yehunu wc beeli bccdo so sisi ahyjn akwan ho ne mmcntene so, adan ho sotcc anim, aban nnwumam, mmorcno din ne ahyen ho no nyinaa ye kasa a ekasa kyere amanfoc. Yeinom ne nkratoc akwanhodoc no.

Cfa yi kasa faa abakcsem a efa dwumadie no ho. Jnam sj Sehwi man mu na meyj nhwehwjmu yi nti na jsj fata sj metwa beaj a nhwehwjmu no kc so no ho mfonini ma nhwehwjmu foc hunu. Esan de chaw a εwc dwumadie no ho no pi si to dwa. Afei nso εde dwumadie no botaeε, dwumadie no ho nsemmissa, dwumadie no ho mfasoc, baabi

a dwumadie no kcpem, akwansideε a εwc dwumadie no ho, dwumadie no nhyehyεε ne cfa no tcfabc nyinaa to dwa

ETIRE MMIENU

DEε ANIMDEFOC BINOM ATWERε JFA DWUMADIE YI HO

2.0 Nnianimu

Sε nhwehwεmu biara bεdi mu a, na εgyina nhwehwεmu dada anaa deε akuninimfoc binom adi kan aka afa saa dwumadie no ho no so. Best ne Kalm (1993) se, sε obi tumi bc nsem a akuninimfoc binom aka anaa atwerε ato hc dada tcfa na ctumi deye mfantoho wc ne kasa mu anaa nhwehwεmu foforc bi mu a, na εkyere sε saa onipa no nim deε εwc hc dada ne deε enni hc koraa. Cfa yi kasa fa deε akuninifoc binom atwerε afa dwumadie yi ho. εwc nkyekyεmu ahodoc mmiensa, Sehwi abakcsem, deε amamfoc dwene fa dwumadie no, εna dwumadie ho abakcsem.

2.1 Sehwi Abakcsem

Sehwi abakcsem mu no, Daako (1970) de to dwa kyere mu sε, Sehwifoc wc Atifi afam wc Ghana Atceε mansini mu. Aman ahodoc mmiensa na wcaka abom a wcfre wcn Sehwhifoc a wcn mu biara di ne ho so no. Saa aman ahodoc mmiensa yinom ne Sehwi Anweaso. Sehwi Bekwae ne Sehwi Wiawso. Sehwhifoc yi ne Asantefoc bc hyeε wc Atifi Apueie fam, wcn ne Aowinfoc ne Anyi – Baulefo na εbc hyeε Atceε fam. Atifi fam nso

wcn ne Bonofoc na εbc hyee. Saa aman ahodoc mmiensa yi nyinara ka kasa baako a εye “Sehwi” εna afei nso wcka Twi (Asante) nso ka ho. Saa aman ahodoc mmiensa yi nyina tiri hye cbosom Kokuroko “sobre” ase a wcn nyinaa som no. Wcn nyinaa di afahye baako, “Aluelua” anaa “Eluo” Afahye.

Abakcsem kyere se efiri afe apem ahanson no mu na asaase nyantam a εda Tanc agya no beyee dwankbea maa nkorcfo a wcdwane firi wcn aman mu εnam akokoakoko ne chye ne εson a na εda wcn so nti. Saa nkorcfo yi firi aman binom te se Bono Tekyimam, Wenchi, Adanse, Denkyifra, Assin ne Asante. Aowinfo a na wcte saa beaε hc no maa wcn ho kwan ma wcne wcn tenae asomdwee mu. Yei na εmaa wcn nyinaa kaa kasa baako (Aowin kasa) no. Kwaee bedee a na εwc saa beaε no nti, se chhoc biara ba hc pe na waka, cnsan nkc ne nkyi bio (Daako, 1970)

Holtsbaum (1925) kyere mu se edin “Sehwi” firi ckasamu “Asa awie” (War is over) mu. Yei ne bere a edi kan a wctwereε Sewhi ho asem.

Bowdich (1819) dii kan kaa asaase bi a εda Kumase Anaafoc Atcee afam ho asen. Edin a cde free no ne “Inkassa anaa Enkasa”. Mfee num akyiri na Dupiis (1824) nso de too dwa wc ne dwumadie no mu se nsaasetam mmienu “Safey ne Showy” a εda Kumase Anaafoc Atcee a na Safey no kyere Sehwi Wiawso na Showy no nso kyere Anweaso anaa Bekwai. Dupuis san de too dwa se saa aman ahodoc mmienu yi mu biara di ne ho so.

Nhwehwemu ne abakcsem kyere se tete no a na Denkyiraman ne Asanteman mmaa wcn homenen so no, na Aowinfoc na na wcdi tumi wc Anaafoc Atcee fam wc Ghana ha. Wcn na na wcte saa pc yi mu a na wchwe adwadie so wc saa pc yi mu. Nocma titire

a na wcdi ho dwa no bi ne fam agudee, sika kckcc ne denkyemmoc, aman, esono se mmpa nwoma.

Mfee apem ahanson ne du no mu na Denkyirafoc ne Aowinfoc koeɛ dii wcn so nkonimm ma Aowinfoc behyee wcn ase. Ankye biara na wcsan dee wcn ho firii Denkyirafoc nsam san bedii adwadie a na efiri atcee kcsi Atifi aman ne Atcee mpoano no so. Saa mmerɛ no, na dee wcdi ho dwa titire ne sika kckcc ne sika mfuturo. Eno mu na Asanteman nso maa wcn homene so kaa Denkyira ne Aowinfoc bcc mu ko dii wcn so nkonim gyee Aowinfoc nsaasa a ewc Tanc agya no firii wcn nsam maa atuakcfoc a wcfiri Denkyira ne Asante befaa saa nsaase no. Ewcm se Asantefoc dii Aowinfoc so nkonim pamoo wcn firii wcn msaase so, nanso adee baako a wcantumi anni so nkonim ne wcn kasa a saa mmerɛ no na agye nhini wc atukcfoc a wcfirii Denkyira ne Asante a wcne wcn betenaee no mu no.

Yei ma wcbenyaa kasa foforc koraa a se wcka a, Denkyirafoc ne Asantefoc no nte aseɛ. Yei ne "Sehwi" kasa no. Ene ne nne yi mpo, Sehweifoc no dodoc no ara kyere wcn nkyi firi Bono Takyiman, titire ne Anwiasofoc. Sehwi Bekwaifoc nso kyere wcn nkyi firi Denkyira, ɛna Sehwi Wiawsofoc nso kyere wcn nkyi firi Asante ne Denkyira. Aowin nkuro a ekaa Sehwiman mu no bi ne Bonzam, Datano, Bodi, Benchemaa ɛna Kwadwokrom. Yeinom nso mpo nnye ntum se wcyɛ Aowinfoc besi nne.

2.1.0 Atenaee Ahodoc

Asaase tam a Sehwi Wiawso te so no nyinaa gyina nokwardie ne csompa a wcde som Asanteman wc Asante ne Denkyira ko no mu no (Daako 1970). Sehwi Wiawsofoc

kyere wcn nkyi firi Asantseman mu ne Denkyiraman mu. Asankera abusua na wcdi cmanhene wc Sehwi Wiawso. Abakcsem kyere se, Twifoc a wcfiri Denkyira na wcdii kan betenaa Sehwi Wiawso wc 1640 ntam. Asakyiri Abusua ne fa a wwc Adanse Akrokyeri a na wcmpene se wcbeyhe Denkyira tumi ne amammuo bcne ase no na wcdwane betenaa Atcee Tanc agya kwaee brentu no mu, baabi a na wcfre hc Boako (Bauko).

Wcn ne Bonzain a na wcyɛ Aowinfoc na abetenaee. Akyire no, nkorcfoc pii dwane firi Denkyira bekaa wcn ho ma wcbu faa Bonsanfoc no so pinpinii wcn ma wctu kctenaa Anaafoc fam wc Bia agya. Yei nti na Sehwi Wiawso, Nananom Atenankonnwa maa Bonsanhene tumi a ekrcn se Krontihene wc Sehwi Wiawso ahemfie besi nne no. Yei kyere se, se Sehwi Wiawso manhene nni hc a, Bonsanhene na chwe akyire.

Abakcsem kyere se, Sehwi Wiaso man no kyekyere gyina Ahenfo mmienu yi so, Obumankama ne Nkoa I. Obumankama na enam Denkyirahene Boa Ampensem I ho hu nti odii ne dcm anim tu firi Wassa Amenfi de wcn ani kyere Atcee fam bekyekyeree wcn kuro wc Bosommcnso, Asuo Sobore agya. Ankye biara na Denkyira hene ne ne dcm san toaa wcn wc Bosommcnso ena wctu firi hc bekyekyeree wcn kuro wc bepc tenten bi so sedge ebeyc a se ctamfoc bi firi baabi reba a wcbedi no ahunkan.

Wctoo kuro no din Wiawso. Abakcsem kyere se saa bepc yi so na na Obumankama mfuo wc enam se ehc wc bepc so nti, owia no ntc ntem, se bere kc sen mpo a, na owia da so bc. Se wckc adwuma na bere kc na wcka kyere nana no se, bere kc nti cmma wcmfcn nkc fie a, cma n'ani so hwe soro hunu se owia no wc so pe cse; "owia wc soro"

kyere se bere nkcece. cde no saa ara n'ani beba ne ho so no, na adee asa wcn. Yei beyee beaee hc din "Wiawso" (the sun is stinkratoc akwanhodoc up) besi nne.

Mfoni 1: Asetena yi ho mfohi na eda edi ewc ase ha yi

2.2.1 Ahyensodee a jkasa Nkyerankyeremu

Ahyensodee a jkasa ye kasa anaa nsem a wctwere gu adan, ahyen, ne epono so de sisi mmcntene so ne kaa kwan ho sedee obiara behunu na wakan bie. Saa ntwereee yi tumi ye kckcbc, nnwuma binom ho dawurubc, akwankyerere, abebu, afotusem ne dee ekeka ho.

Landry ne Bourhis (1997) kyere se Ahyensodee a jkasa ye kasa a wctwere agu ahyem ho, adan ho, aban nnwuma mu ne nnwuma binom ho dawurbc a watwere de sisi petee mu sedee obiara behunu akan bie. Gorden (2006, kr. 2) nso de to Landry ne Bourhis (1997) dee no so kyere mu se Ahyensodee a jkasa ye nsem a yeatwere agu beaee a

obiara behunu na wakan bie, se eye mmctene so, adan ho, sotcc anim, ahyen ho, ahyjn kwan ho ne mmea mmea bi a nnipa taa hyia. Ben-Rafeal et al (2006, kr.14) nso hunu Ahyensodee a jkasa se eye nkratoc akwan a aban, adan wuranom, ahyem nwuranom ne nnwuma wuranom twere gugu wcn adan ho, sotcc anim, ahyen ho, akwan ho, ahyen gyinabea, mmctene so ne baabiara a nnipa akcbadie kc so. Ben-Rafeal (2006) san toa so se saa ntwersee ahodoc yi na eda aban, ankoreankore adie. Reh (2004, kr.38) nso kyere se saa ntwersee ahodoc a yehunu wc adan ho, sotcc anim, ahyen ho, ahyen gyinabea mmctene so ne kurom baabiara no na eda cman no anaa kuro no amammer adie.

Landry ne Bourhic (1997), Reh (2004) Gorden (2006), ne Ben - Rafeal et al (2006) nyinaa nkyerekyeremu yi ani kyere kasa a wcatwere agu edan ho, apono so, sotcc anim ne ahyen ho. Yei kyere se, nnocma bi te se gerafiti ne mfonini ahodoc a wcakurukyire agu adan ho ne ahyen ahodoc ho a ebc dawuro no dee, enka ho. Yei na Sebba (2010) nso de to dwa se, se yerekyerekyere Ahyensodee a jkasa mu a, ese se yede gerafiti ahodoc ne flyers nyinaa ka ho. Sebba kyere mu se, saa nnocma yi nyinaa kabom na ema yete nnocma a atwa yen ho ahyia no ase. Kwan a wcf a so ye agyinahyedee bi ne nnocma a wcde ye no nso boa ma nteasee mapa ba saa agyinahyedee no mu. Adee a nkorcfoc gyina so kyerekyere nkratoc akwanhodoc mu ne nkyerekyeremu a efa agyinahyedee ho.

Sedee Backhaus (2000) ka no, agyinahyedee ye ntwersee bi a wcatwere agu taboo anaa pleti bi so de asi petee bi mu anaa se ntwersee bi a wcatwere agu krataa bi so de afam baabi a obiara behunu akan bie. Me ne Sebba ye adwene efiri se nnocma ahodoc binom

te se adan ne ahyen ho mfonini ahodoc, kaa kwan mu ntwereee ne nsensannee ahodoc, stickers, flyers ne ntwereee a yede bue anaa yede to pono mu nyinaa ye nsenkyerene a ekasa kyere amamfoc na ne nyinaa nso boa ma yete nnocma a atwa yen ho ahyia no ase.

2.2.2 Ahyensodee a jkasa Ahodoc

Ben-Rafeal ne Shohamy (2006) kyekye Ahyensodee a jkasa mu ekuo ahodoc mmienu. Ekuo a edi kan no ne ntwereee a efiri soro ba fam anaa ase (top to down) ena dee efiri fam anaa ase kc soro. Ben - Rafeal ne Shohamy (2006) kyere se Ahyensodee a jkasa a efiri soro ba fam anaa ase no ye ntwereee anaa nkratoc a efa aban nnwuma akese bi te se sukuupcn, ayaresabea sikakorabea ne borcno din ahodoc ho.

Ahyensodee a jkasa a efiri fam anaa ase kc soro no nso ye nkratoc anaa ntwereee a ankorankora anaa temanufoc binom tweretwere gugu wcn adan ho, sotcc anim, ahyen ho ne ankorankora nnwuma ho dawubc. Saa ara na yehunu wc Sehwi Wiawso Mansini mu; ntwereee no bi wc hc a yehunu wc aban nnwuma mu ahyen ho. Nnwuma binom te se Ghana kookootc adwuma, Fcresefoc adwuma, asopiti ne sukuu ahodoc mu ahyen ho. Ahyensodee a jkasa a efa ankorankora anaa temanufoc ho no na edccso wc Sehwi Wiawso mansini mu efiri se, aban nnwuma nccso wc mansini no mu. Sede Ben-Rafeal (2006) ne Reh (2004) ka no, saa Ahyensodee a jkasa a efa ankorankora anaa temanmufo ho no na edccso paa wc mansini no mu na eno na eda kasa a edi akotene wc mansini no mu adi na afei eda amamfoc adwenempc nso adie.

2.2.3 Ahyen ho ntwereee su ne nkitahodie

Ckwan a yefa so de yen adwene to dwa anaa kwan a yefa so ka asem kyere obi na yefre no Nkitahodie anaa Nkcmmdie. Yewc akwan ahodoc a yefa so da yen adwenempc adie. Saa akwanhodoc yi bi ne kasa a yede yen ano ka anaa kasa a yeatwere, teteefu, abeefo ntanete, radio kasa fidie ne agyinahyedee ahodoc. Nnansa yi, efiri bere a Ghana nyaa fahodie firi aborcfo nsam, na Ghanafoc hyee ase totcc ahyen no, ahyen wuranom ne ahynkafoc firii ase tweretweree wcn adwenempc guguu wcn ahyen ho sedee obiara behunu akan bie. Yei akcyee nkitahodie akwan bi a erekc so Ghana mmea nyinaa. Ewom se saa abeefo nkitahodie akwan yi nhye da nni nhyehyeee papa biara anaa mmara titire biara nna ho, nanso enam se akwantufoc dodoc no ara na wcforo ahyen yi de tu kwan kc mmea mmea no nti, ama saa nkitahodie akwan yi ahyeta Ghana ha ne ewiase afanam nyinaa. Ahyen ho ntwereee, titire no, ahyen a efa akwantufoc no akcyee se ehyen no ho akwaa bi a, se obi tc ehyen yi bi na wantwere ho a, na ekyere se biribi atc sini wc saa ehyen no ho. Ghana ha, se obi bre nya sika tc ehyen (dee yede fa ahynkiafoc), ye ho nkrataasem wie a, n'adwenedwene bio ne se cbehwehwe ntwereee a efata na ctwere gu ho. (Asangba ne Agoswin, 2015).

Date-Bah (2011) se ahyen ho ntwereee no akcyee ahyen wuranom ne ahynkafoc din a ahynkiafoc de fre wcn. Saa ntwereee yi, se woyi dee eye abrafc mu nsem no firi hc a, ehyen no bcbea nso tumi ma wctwere ntwereee bi gu ho.

Ampadu (1980) se esono ehyen biara ne ne ho ntwereee. Se ehyen no ye mono a, ewc ntwereee wctwere ho ena se eye dada nso a, ewc ntwereee a wctwere ho. Yei dee, enwie peye, cka de too ne nnwom sedee ebeye a amamfoc ani begye ne nnwom no ho. Mpanin

se, “Obi mpanguo ye obi ademono.” ehyen baako tumi kcidi awuranom beborommiensa nsam, wc Ghana ha. Esono obiara, ne haw ne n’adwenempc enti se ehyen no ye mono oo! Se eye dada oo! Dee ewc ne wura adwene mu na ctwerε gu ho. Emfa ho se ehyen no ye dada anaase eye mono.

2.2.4 Nkrato Akwanhodoc Dwumadie

Tulp (1978) yee hwehwemu faa Ahyensodee a jkasa ho wc Brussels, Bostwanan na na ne botae ne se chwe akwan a Ahyensodee a jkasa si di dwuma wc Bostwana man no mu ne boa a eboa amamfoc. Tulp (1978) de to dwa se saa nkratoc akwanhodoc yi na εda abrabc mu nsem adi.

Akindele (2011) nso kyere se Ahyensodee a jkasa di dwuma sono ahodoc mmienu; dee εda adwenempc adi ne dee yede to nkra. Akindele (2011) kyere se dee yede to nkra no titire ye dee yede tontcn nnocma anaa dee yede bc nnwuma ne nnocma ho dawuro. Ebi ne ntwerεεε a yehunu wc nnwuma mu. Ahyen ho ne beli bccdo akεsee a esisi mmcntene ne akwan ho no.

Ahyensodee a jkasa a εda adwenempc adie no ne dee atwerεfoc no de da wcn abrabc mu osuahunu bi adie. Yei na yehunu wc adan ho, sotcc anim, ahyen ho ne mmea mmea beebiree no. Saa abrabc mu osuahunu yi bi tumi ye abεbuo, afotusem, gyedie wc Nyame mu, animuonyammhye ne dee εkeka ho.

Genoz ne Gorter (2009. kr. 56) nso ka se Ahyensodee a jkasa ye kwan baako a eboa ma adwadie nso kc so. Saa ara nso na eboa ma nkorcfoc nya adwuma ye. Wcn a wctu nncma kctcn, wcn a wcyε adwuma wc mfididwuma ahodoc mu ne atisanefoc a wctwerεtwerε saa ntwerεεε no nyinaa nya adwuma ye.

Hult (2009, kr. 90) nso de to dwa sɛ, sɛ woyi sɛ Ahyɛnsodeɛ a jkasa boa ma adwadie kc so no firi hc a, ɛsan boa ma cman ne nkurow mu yɛ fɛ. ɛsan boa ma mpuntuo ba kurom. Ahyɛnsodeɛ a jkasa yɛ akyerɛkyerɛkwan a ɛboa kyerekyere kwan wc nkuro akɛsɛ mu. ɛboa aafoc titire ne tamamufoc nyinaa. Hult asem yi yɛ nokore ɛfiri sɛ sanebccdo ahodoc a ɛsisi nkurom kyerekyere mmeaɛ meaɛ no a, anka bere biara akwantufoc yera wc nkuro akɛsɛ mu. Afei nso sɛ enye kaa kwan mu nsensanneɛ a yɛde twa kwan mu a, anka bere biara kaa bc nnipa ɛnkanka sukuu nkwardaa a wctwa kwan kc sukuu.

Hult (2009) san de to dwa sɛ saa kasahodoc a wctwerɛtwere gugu adan ho, sotcc anim ne ahyɛn ho no boa ma yɛhunu kasa a edi akotene a amamfoc dodoc no ka wc cman anaa kuro bi mu. Sɛ woba Sehwi Wiawso mansini mu a, kasa a edi ahim wc saa ntwereɛ yi mu paa yɛ Asante Twi ɛna borcfo kasa nso di hc. ɛwom sɛ Sehwi ne Sehwi Wiawsofoc kasa a wcka nanso sɛ woman kurom a wonte sɛ wcka Sehwi kasa no, deɛ wote ara ne Asante Twi. Yei na ɛda adi wc ahycn ho ntwereɛ no mu no.

Ahyɛn ho ntwereɛ no bi wc hc a ɛtumi beyɛ ahyɛn wuranom ne adorcbafo no din ma amafoc de hoahoa wcn. Menim ɛhyɛn wura bi wc Sehwi Wiawso a ctwereɛ ne hyɛn ho ho “adwenwn da ho”. Amamfoc twaa no de yɛɛ ne din sɛ “Adwene”. ɛhyɛn no asɛ nanso edin no aka ne so besi nne a ne din ankasa no ayera. Ne din ankasa de Kwesi Badu nanso sɛ worehwehwɛ no na wobc Kwasi Bedu a obiara nhunu no, gye sɛ wode adwenen no aka ho. Date-Ben (1980) se yɛwc kwan beebiree a yɛfa so to din wc Ghana ha enti enye nwanwa sɛ yɛde obi ɛhyɛn din beto no. ɛye saa onipa no ahohoahoa sɛ yɛde ne hyɛn din beto no.

2.2.5 Abɛbuo ne Ahyɛn ho Ntwɛrɛɛ

Sɛ ɛba atwɛrɛ mu a, abɛbuo di akotene paa. Yɛhunu abɛbuo wc kowaa nkrataa mu ne nyiaa mu, titire no nwona a abibifoc atwɛrɛ. Yankah (1989) baabi a abɛbuo di akotene paa wc ntwɛrɛɛ mu ne ntwɛrɛɛ a ɛgu ahyɛn ho. Yankah se, saa ntwɛrɛɛ ntiantia a yɛhunu wc ahyɛn ho no taa de adwene mu mfonini a ɛfa nnipa abrabc mu nsem to dwa. Csan ka si so dua sɛ ahyɛn a ɛwc abibiman mu ha nyinaa akcyɛ sɛ kowaa nkrataa nsɛso. Wohwɛ nnipa dodoc a wcforo ahyɛn tu kwan kc agyirigyiri ne sɛ obiara wc ho kwan sɛ cforo bi no ma ho kwan sɛ wcbc asem bi ho dawuro. Yei kyɛrɛ sɛ, akwantufoc a wcforo ahyɛn no na wcbc nsem a ɛgu ho no dawuro ma obi a cgyina nkyɛn mpo te bie. Cno nso te pɛ a, na cde nenam. Dɛɛ Yankah pɛ akyerɛ ara ne sɛ, ahyɛn wuranom nam abɛbuo so twɛrɛ wcn abrabc mu nsem gu wcn ahyɛn ho sɛdɛɛ ɛbɛyɛ a nkorcfoc bɛhunu na wcn nso abc ho dawuro akyerɛ amansan.

Yankah nsem yi ne me dwumadie yi wc twaka bi ɛfiri sɛ, me dwumadie a ɛfa ahyɛnsodɛɛ a jkasa a ɛyɛ ahyɛn ho ntwɛrɛɛ. Me botaeɛ no bi ne sɛ ɛbɛhwɛhwɛ botaeɛ nti a ahyɛn wuranom ne ahyjnkafoc paw ntwɛrɛɛ bi twɛrɛ gu wcn ahyɛn ho no yɛ baako. Ahyɛn ho ntwɛrɛɛ a maboaboa ano no mu dodo no ara yɛ abɛbuo te sɛdɛɛ Yankah ka no ara pɛ. Dɛɛ ɛne no bc abira ara ne sɛ cno, cfaa ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no, dɛɛ ɛfa abɛbuo no ara ho na me dwumadie no mu mehwe nnocma bi te sɛ, atwɛrɛfoc gyɛdie wc Onyame mu ne ntwɛrɛɛ no ankasa, ckwan a wcfɛ so twɛrɛ sɛdɛɛ ɛbɛyɛ a ahyjntiafoc betumi akan na wcate aseɛ ne mfasoc a mamfoc benya wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ahodoc no mu.

2.3 Mfomsoc Mpensempensemu

Atwere ye adee a eho hia yie wc akenkan ne kasasua mu eno na eboa ma nteasee mapa ba kasa biara a wctwere anaa wosua wc sukuu mu. Ne saa nti, se obi twere kasa bi anaa se obi ka kasa bi na mfomsoc wc mu a, cmma nteasee a akenkanfo anaa atiefoc nya wc saa kasa no mu no nwie peye. Yei nti na ehia se nhwehwemufoc ne akyerakyerefoc te wcn ani hwe kasa mu mfomsoc mpnsampensamu yie paa ara. Ulian ne Strother (1995, kr. 153) se atwere ye adesua mu nimdee bi a obiara gye to mu se eboa kasua ne kasa no ka. Eye nokware turodoo a akynyegyee biara nni ho se adekyere ne adesua nyinaa nnyinasoc ne atwere. Mfomsoc nso akcyee se bcnyono bi a ebata atwere ne kasasua ho a bere biara ehia nsiesie ne mpensampensasmu.

Crystal (1999, kr. 108) kyere se, mfomsoc mpensampensamu wc kasasua ne kasakyere mu ne se obi behwehwe mfomsoc ahodoc a ewc obi a cresua kasa foforc nkasae mu. James (2001, kr. 62) nso kyere se mfomsoc mpensampensamu ye nhwehwemu bi a yeye fa dee nkorfoc nim nanso wcdaso ye ho enam nim a wonnim nti. Dee James pe akyerere ne se, enye mfom no nyina na eye mfomsoc ebi ye anofasoc. se onipa no ani ba ne ho so a, ctumi siesie. Mfomsoc no dee, cntumi nsiensie enam nim a cnnim nti.

Brown (2012) nso ka se mfomsoc mpensempnsamu ye ckwan anaa dwuma bi a wodi hwehwe, na wckyekye nnocma bi a amfa ne kwan mu wc kasa foforc bi sua mu na wcde nnocma a amfa ne kwan mu no beto dwa.

Kasa biara wc ne mmara' mmara a wcde ka ne mmara a wcde twere. Se yede Twi kasa ye mfantoho a, sedee yeka ma wote wc w'asom no, enye saa na ne twere tee (Agyekum, 2010). Enti se obi retwere kasa bi na wanni mmara a eda saa kasa no twere no ho no

so a, etumi de mfomsoc ba. Agyekum (2010) se sj jyj mfomsoc sj obi bjtwerj “*me pj* adesua” anaa “*me mpj* adesua”, “*me kc* sukoo” Agyekum kerj mu sj; Twi atwerj mmara kyerj sj, sj edinnsiananmu a jdi dwuma sj cyjfoc ne adeyc toa so wc ckasamu bi mu na sj asjmfua biara nhyj wcn ntam a wctwerj bc mu na wcntwerj nte ntam enti jsj sj yjtwerj no sj; “mepj adesua” anaa “mempj adesua” Saa mfomsoc yi da adi wc ahyen ho ntwerεεε wc Akan kasa mu no mu. Ellis (1998, kr. 700) se sj obi amfa kwan a wcfa so yj biribi so anaa sj cfom firi saa kwan no so yj biribi a jde mfomsoc ba. Norrish (1983, kr.7) nso adwene ne sj jyj nim a obi ninim nti jma berj biara cyj mfomsoc. Yei nyinaa kyerj sj, sj obi nnim biribi anaa cfom firi kwan a wcfa so yj biribi kcfa kwan foforc so a jde mfosoc ba.

2.3.1 Adwenesu a εwc mfomsoc ho

Adeε biara ye mu no, yεwc mmara, adwene ne kwan a yεfa so ye. Saa mmara, adwene ne kwan a yεfa so ye biribi no ne adwenesu no. Yei nti, sε obi reye adeε bi na wanfa mmara, adwene ne kwan a wcfa so ye saa adeε no so a, εde mfomsoc ba. Sε yede Twi atwerε ye mfantoho a, Twi atwerε mmara kyerε sε, sε edinnsiananmu a edi dwuma sε cyefoc ne adeye asem hyia mu wc ckasamu bi mu na biribiara nhyε edinnsiananmu no ne adeyc asem no ntam a yetwerε bom, yentwerε nte ntam (Agyekum, 2000).

Yei kyerε sε εye mfomsoc sε obi βtwerε; “me pε adesua” anaa “me mpe adesua” esiane sε, Twi atwerε no mma ho kwan saa. Yei de mfomsoc ba. Enkratoc akwanhodocis (1998, kr.700) se sε obi amfa kwan a wcfa so ye biribi so anaa sε cfom firi saa kwan no so ye biribi a, εde mfomsoc ba. Norrish (1983, kr.7) nso adwene ne sε

eye nim a obi nnim nti na ema bere biara cye mfomsoc. Yei nyinaa kyere se, se obi nnim biribi anaa cfom firi kwan a wafa so ye biribi kcfa kwan foforc so ye a ede mfomsoc ba.

2.3.2 Mfomsoc Ahodoc

Enye mfomsoc nyinaa na eye anidaho. Mfomsoc no bi wc hc a eye anifasoc. Yei kyere se mfomsoc gu mu ahodoc mmienu, yewc anidaho mfomsoc (error) ena yewc anifasoc mfomsoc (mistake). Ewom se ne nyinaa ye mfomsoc, nanso nsonsoe wc mu.

Anidaho mfomsoc ye adee a obi ye na enye nanso ugu so ye enam nim a onnim nti. Se ebi a, abofra a afei na oresua mpaboa hye, bere biara cde benkung hye nifa na cde nifa nso akchye benkung. Yei ye mfomsoc a eye anidaho efiri se, obofra no nnim se enye saa na wchye mpaboa. Yei nye anifasoc. Gilbertson (2017) se anidaho mfomsoc (error) ba bere obi ye biribi a enye nanso na onii no adwenen mu dee csusu se eye.

Anifasoc mfomsoc wc atrwere anaa kasa mu ne mfomsoc a dee cyee no ankasa nim na chunu se wanye no yie anaa wanka no yie. Se yede mpaboa hye ye mfantoho a, se cpanim bi hye mpaboa bi, na wanhwe na cde benkung kchye nifa na cde niifa nso kchye benkung, na chunu se wanhwe no yie na csesa hye no yie a, eno ye anifasoc mfomsoc. Enye se cnim nti na cyee saa mfomso no oo, cnim na mmom n'ani na efaa so. Agandaa (2018) se anifasoc ne se obi beye biribi na akyire cbenu ne ho se cyee saa adee no. Se obi ye adebcne bi na akyire cnu ne ho se cyee saa adebcne no a, na ekyere se cnim se ade papa bi wc hc na wanye a wakcyere adebcne no. Keshavarz, (2008, p49) se nnocma a ede anifasoc mfomsoc ba no bi ne ehu, cbre, mpreho, aniha, akwadworc ne se obi ye biribi na n'ani wc ade foforc bi so. Anidaho mfomsoc wc atwere ne kasa mu. Se obi nnim biribi na cye na cti a, eye mfomsoc. Ena se obi nso nim na anifasoc nti, wanye no

ye a, eno nso ye mfomsoc. Nsonsoe a eɔa anidaho mfomsoc ne anifasoc mfomsoc mu ne se, deɛ cyɛ anidaho mfomsoc no nnim se deɛ cyɛ no ye mfomsoc enti bere biara cyɛ saa mfomsoc no a cnsesa no nanso anifasoc mfomsoc deɛ biribi te se cbre, ehu, mpreho anaa aniha bi nti na ema saa mfomsoc no ba, se onii ko a cyee saa mfomsoc no ani ba ne ho so a, ctumi dane no ye adepa. Gilbertson, (2017) se deɛ cyɛ anifasoc mfomsoc nim se papa bi wc hc nanso deɛ cyɛ anidaho mfomsoc no nnim se papa bi wc hc. Deɛ cyɛ anifasoc mfomsoc tumi sesa ye papa no nanso deɛ cyɛ anidaho mfomsoc no, enam nim a cnnim nti, cntumi nsesa no mfomsoc no ara na csan ye bio.

2.3.3 Atwere mu mfomsoc ahodoc

Perrelt (2015) se, Akenkan nyinaa fapem gyina atwere so. Atwere ne se obi bekeka nnyegyee ahodoc binom abobc mu ma no ay asemfua. Nnyegyee ho hia wc atwere mu paa. Nhwehwemu ada no adi se dodo a wcntumi nkenkan no haw nyinaa gyina nimdeɛ a wcnni wc nnyegyee ho no. Se yeye se yepensempensem atwere mu mfomsoc mu a, na ese se yehwe mfomsoc ahodoc a yehunu wc ntwerɛɛ ahodoc ne kasa mu. Akuninimfo dodoc no ara na wcakyerɛ wcn adwene wc atwere ne kasa mu mfomsoc ahodoc ho. Ebinom mpo bc wcn ho mmcden kyekye mfomsoc ahodoc no mu akuoakuo. Busmann (1996) kyekye mfomsoc a yehunu wc atwere ne kasa mu no akuo ahodoc num. yeinom ne;

- i. mfomsoc a yetaa hunu anaa yetaa te no wc kasa mu
- ii. se obi twere asemfua bi na cbegyae atweredeɛ bi anaa cde atweredeɛ bi beka ho
- iii. sj cde atwere bi begyina hc ama atweredeɛ foforc bi

iv. Ckasa afrafra

Busmann nkyekyemu ahodoc num no nyinaa, se yekeka bom a ne nyinaa gyina deε etcso nan no so, εne kasa mu mfomsoc ne nneyεεε (atwerε) mu mfomsoc.

Ridha (2012), Wu ne Garza (2014) nso kyekye atwerε ne kasa mu mfomsoc mu akuo ahodoc num saa ara na mmom nsesaεε kakra wc wcn ne Busmann (1996) deε no mu.

Ridha (2012), Wu ne Garza (2014) nkyekyemu ahodoc num no ne;

- i. mfomsoc a εfa ckasa mmara ho
- ii. mfomsoc a εfa nsmfua ho
- iii. mfomsoca εfa nteaseho
- iv. mfomsoc a εfa atwerε mu nsensanneε ho
- v. asemfua nhyehyεεε

Younes ne Albalawi (2015) nso se, atwerε ne kasa mu mfomsoc no nyinaa gyina nnocma ahodoc mmiensa so εno ne;

- i. mfomsoc a εfa ckasa mmara ho
- ii. mfomsoc a εfa atwerε mu nsensanneε ho
- iii. nnyegyεεε a yekeka abom ayε asemfua ho haw

Megyina Younes ne Albalawi (2015) atwerε ne kasa mu mfomsoc nkyekyemu yi so na εyε nhwehwεmu yi esan se εno na εne me mpensempensemu a meyε no wc ahyen ho ntwεεεε no mu no kc.

2.3.4 Ahyen ho ntwereee mu mfomsoc

Sede mfomsoc mpa atwere biara mu no, saa ara nso na mfomsoc mpa ahyen ho ntwereee ahodoc mu ne no (Ermira, 2015). Yehunu mfomsoc wc atwere mu sene kasa mu. Atwere mu mfomsoc akcyē adesua ama adesuafofoc ne wcn a wcdē ntwereee di dwuma nyinaa. Hussain, Hanif, Asif ne Rehman (2013) se ntwereee ye chaw kesee paa ma asuafofoc enti ese se wcsua atwere yie ansa na w'atumi de adi dwuma. Ese se atwerefofoc te dee wctwere no ase ansa na wcatwere. Nanso dee yehunu wc wcn a wctweretwere ahyen ho no ne se, ebinon nimdee wc atwere ho no sua. Ebinom mpo nhyee da nkcc ho sukuu papa biara. Sehwi Wiawso mansini mu ha mpo dee, me nhwehwemu a maye kyere se wcn a wcdi saa dwuma no ho ye na, kakraa a ewc ha no nso nimdee wc atwere ho no wc fam enti se ehyen wura no anaa dorcbani no nnim atwere ne akenkan a cbeboa no ama no atwere a, ennee na asem no asee koraa, cbewie no na mfomsoc nkoa. Robinson (2003) se atwere ye kwan bi a yenam atweredee ne nsensannee so ka yen tirim nsem wc akenkan kwan so. Hussain et al (2013) nso ka to Robinson dee no so se atwere ye nnocma bi a erekc so ctwerefofoc na tirim na cnam atweredee ahodoc so de ba anikan so.

2.4 Annisoadehunu Mpensjumpsjmu

Akindele (2011) yee nhwehwemu faa Nsenkyerene a ekasa ho wc Gaborone. Ne botae ne se cpe se chwe kasa a jdi akotene wc Gaborone, Botswana nkratoc mu. Cnam mfoninitwa so boaboa nkratoc akwanhodoc a ewc Gaborone, Botswana no nyinaa ano. Ckyekyee mu akuokuo hunuu kasa a edi akotene wc Gaborone, Bostwana. Ne nhwehwemu no daa no adi se, Enyiresi Aborcfo kasa no na edi akotene paa wc

Nsenkyerene a ekasa ahodoc a ewc Gaborone, Botswana. Eno firi hc a ansa na Setwana a eyɛ Botswana kasa no, na China kasa nso atoa so. Akindele nhwehwemu yi ne me deɛ y di nse efiri sɛ ne nyinaa hwɛ kwan a nkratoc akwanhodoc fa so boa nkratoc adwuma wc aman ahodoc mmienu no so; (Botswana ne Ghana). Deɛ ene no nni nse ne sɛ mehwe Nsenkyerene a ekasa a egu ahyen ho nkoa na cno no deɛ chwe Ahyensodeɛ a Ekasa a esisi mmctene so, adan ho ne sotcc anim. Afei nso na ne botaeɛ ne sɛ chwe chwe kasa a edi akotene Ahyensodeɛ a Ekasa mu wc Botswana na me deɛ yi mehwe botaeɛ a etaa akyire nti ahyen wuranom ne ahjnkafoc paw saa ntwereɛɛ no gu wcn ahyen ho ne kwan a wfa so twereɛ saa ntwereɛɛ ahodoc no.

Asangba ne Agoswin (2015) nso hwɛɛ ahyen ho ntwereɛɛ wc Ghana nkuro akɛsɛɛ mu.

Wcn dwumadie no mu no na wckura botae ahodoc nam:

- i.Wcpe sɛ wchunu botae a etaa ahyen ho ntwereɛɛ ahodoc no akyiri.
- ii.Wcpe sɛ wchunu mfasoc a saa ntwereɛɛ de ba
- iii.Wcpe sɛ wchunu nokore pctee a ewc saa ntwereɛɛ ahodoc no mu.
- iv.Wcpe sɛ wchunu kwan a ntwereɛɛ ahodoc yi fa so boa nkcmcdie.

Wonam nhwɛɛ ne nsemmissa so boaboaa nsem anon na wcyɛɛ nhwehwemu no.

Wcboaboaa ahyen ho ntwereɛɛ beyɛ cha ano bisabisaa ahyen wuranom ne ahjnkafoc

botae a etaa ntwereɛɛ ahodoc no akyire. Eno akyire no wcboaboaa ntwereɛɛ ahodoc

no ano sɛdeɛ wcn botaeɛ tee. Awieɛɛ no deɛ wcde too dwa ne sɛ ahyen ho ntwereɛɛ

ahodoc no boa nkcmcdie mu na ne nyinaa gyina nkcmmc ko a erekc so no so. Afei

nso wcde too dwa sɛ ahyen ho ntwereɛɛ ahodoc no nkyereaseɛ nnyina bokorc so, ewc

sɛdeɛ obiara hunu no fan a ne nyinaa gyina asem so. Asangba ne Agoswin dwumadie

yi ne me dee yi di nse esane se ne nyinaa ye mpensempensemu a efa ahyen ho ntwereee ho. Afei nso yen botae no bi akcy baako, botae a etaa ahyen ho ntwereee no akyiri ne mfasoc a amanfoc nya firi ahyen ho ntwereee ahodoc no mu no. dee wanka ho asem a mepɛ se mede to dwa ne kwan a wɛfa so twere ahyen ho no sɛdeɛ emmoa akenkan ne nteasee no. Afei nso wcn dwumadie no mu no wckaa no traawcamfa ahyen ahodoc a wckaa ho nsem no mfonini amma. Backhaus (2006) kyere se, Ahyensodeɛ a Ekasa dwumadie ho akwankyerɛ gyina nnocma a ani tua ho mpensempensemu ne mfonini so. Me dwumadie yi mu no, metwitwaa ahyen ahodoc a mekaa ho nsem no nyinaa mfonini de baee sɛdeɛ ebeye ahyjntiafoc behunu na wɛate dee merɛka no aseɛ.

Date-Bah (1980), hwɛɛ ahyen a efa akwantufoc ho ntwereee wɛ Nkran, Ghana. Ne botae ne se chwɛ nsunsuansoc a saa ahyen ho ntwereee ahodoc yi wɛ wɛ ahyen wuranom ne ahjnkafoc ne amanfoc a wɛwɛ mmeaɛ a ahyen yinom di dwuma korc no so. cnam nhwee ne nsemisa so boaboa ne nsem ano. chyɛ da paw ahyen ahodoc ahasa aducwctwe nan (384) na cde dii dwuma no. Dee ne nhwehwɛmu no de to dwa no bi ne se, ahyen ho ntwereee ahodoc no bi da ahjnkafoc ne ahyen wuranom suban adi. Ebinom koraa ahyen ho ntwereee no beyɛ wcn din ma wcn din anksasa yera. Afei nso ahjnkafoc hwɛ wcn abraɓc mu osuahunu so, wcn gyidie wɛ onyame mu na wɛpaw edin twere gu wcn ahyen ho. Date-Bah dwumadie yi ne me dee yi di nse esane se yen nyinaa hwɛ ahyen ho ntwereee wɛ Ghana ha. Yen botae no bi nso ye baako, ene nsunsuansoc a ntwereee ahodoc yi wɛ wɛ ahyen wuranom, ahjnkafoc ne amamfoc, titire akwantufoc so. Dee ebc abira wɛ mu ne se cde n'ani kyere Nkran, Ghana kuropcn mu ena me nso medii me dwuma no wɛ Sehwi Wiawso mansini mu. Afei nso, ne dwumadie no mu no wanhwɛ mfasoc a amanfoc nya firi ahyen ho ntwereee no mu ne

kwan a wɔfa so twerɛ saa ntwɛrɛɛ ahodoc yi gu ahyɛn no ho. Yeinom ne deɛ ɛbc abira wc me dwumadie ne Date-Bah dwumadie no mu.

Nyame ne Tomekyin (2018) nso yɛɛ nhwehwɛmu faa ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ho wc Ajumako ne Winneba. Kasa titire a wɔka wc Ajumako ne Fante ɛna kasa titire a Winnebafoɔ ka ne Awutu. Nyame ne Tomekyin botaaɛ ne sɛ wɔpɛ sɛ wuhunu kasa mmienu yi emu deɛ cdi akotene wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ahodoc no mu ne deɛ enti a ɛte saa. ɛna afei nso wɔpɛ sɛ wɔhunu sɛ kasa ahodoc mmienu yi da adi wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no mu anaa. Wɔnam mfonini ne nkcmmtwetwe so boaboa wɔn nsem ano yɛɛ ho mpɛnsemu. Wɔn nhwehwɛmu no daa no adi sɛ kasa ahodoc mmienu a wɔka ho asem (Awutu ne Fante) no mu biara nni hc a edi akotene wc ahyɛn ahodoc a wɔboaboa ano no mu, Enyiresi Abɔɔfo kasa mmom na na edi akotene paa ansa na Fante adi hc. ɛna Awutu baako baako frafra. Yei kyere sɛ Awutu ne Fante kasa a wɔka wc Winneba ne Ajumako no nna adi papa wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ mu mpotam hc, Enyiresi Abɔɔfo kasa mmom na ɛdi akotene.

Nyame ne Tomekyin dwumadie no wc twaka wc me nhwehwɛmu yi ho. Senti ne sɛ, ne nyinaa kasa fa ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ho. Wɔn botaaɛ a wɔpɛ sɛ wɔhunu kasa a ɛdi akotene wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ahodoc no mu no ne me deɛ no yɛ pɛ. Deɛ ɛne me deɛ no bc abira ne sɛ wɔanhwe nsunsansoc a ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no nya wc amanfoɔ so ne kwan a wɔfa so twerɛ saa ntwɛrɛɛ ahodoc sɛdeɛ ɛbeye a ahyɛntiafoɔ betumi akan na wɔate asee.

Mgbemena (2013) yɛɛ nhwehwɛmu faa keke (tricycle) ho ntwɛrɛɛ wc Taraba state, Nigeria. Ne botaaɛ ne sɛ cɛhwɛ kasa a ɛdi akotene wc saa ntwɛrɛɛ no mu ne deɛ enti a amanfoɔ (kekewuranom) paa saa nsem yi na wɔtwɛrɛ guu wɔn keke ho. Mgbemena

dwumadie no, chwɛɛ no akwanhodoc mmienu so, sociolinguistics ne Linguistic kwan so. Sociolinguistic kwan so no, cgyina Labor (2001) nsusuiɛ, language variation a, ɛkyerɛ kwan a nnipa nam so de kasahodoc di dwuma wc kuro anaa cman bi mu no so na cyɛɛ nhwehwɛ no. ɛna Linguistic kwan so no nso cgyina Hankratoc akwanhodociday (1985) nsusuiɛ, Systematic Functional Grammar (SFG) a ɛno nso kyerɛ kwan a nnipa nam so de kasa di nkitaho no so.

Halliday (1994) kyere sɛ, obi ntumi nkyerɛkyerɛ kasa bi mu berɛ a cmfa ntoto atwerɛ ho. Saa ara nso na obi ntumi nkyerɛkyerɛ atwerɛ bi mu berɛ a cmfa ntoto kasa ho. Ne saa nti na Halliday ankratoc akwanhodoc ho nsusuiɛ yi bjhia wc saa nhwehwɛmu yi mu. Nigeria nkuro mmiensa, Aba, Abia ne Enugu mu na cyɛɛ nhwehwɛmu no. Ctoo ne bo ase hwehwɛɛ keke baako baako ahanu-aduonum (250) a ntwɛrɛɛɛ wc ho na cde dii dwuma no, ne nhwehwɛmu no daa nnocma mmienu adi. Deɛ edi kan ne sɛ, Enyirasi Aborcfo kasa na jdi akotene wc ntwɛrɛɛɛ ahodoc no mu. ɛno ara ne kasa a nnipa dodo no ara ka wc Nigeria nkuro ahodoc mmiensa no mu. Nhwehwɛmu no sane daa kwan a saa kasa yi fa so boa akcbadie wc saa nkuro mmiensa yi mu ne sedɛɛ ɛnam kasa bi so ma mpuntuo tumi ba kuro bi so.

Saa nhwehwɛmu yi ne me dwumadie yi wc twaka bi. Ne mmienu nyinaa hwɛ ahyɛn ho ntwɛrɛɛɛ dwumadie ne ho mfasoc ma nnipa. Yei kyere sɛ yɛn nyinaa botaeɛ yɛ pɛ. Deɛ Mgbemena anka ho asem ne kwan a wcda so twerɛ saa ntwɛrɛɛɛ yi sedɛɛ ɛbeyɛ a kenkanfoc betumi akan ate aseɛ ma ctwɛrɛfoc no botaeɛ a cpɛ sɛ cde to dwa no atc amamfoc aso mu. Sɛ ntwɛrɛɛɛ no nyɛ a, deɛ ckan no ntumi nkan nte aseɛ yie ɛno nti

na ehia se yeyɛ nhwehwɛmu fa kwan a wɔfa twerɛ saa ntwerɛɛɛ yi ho sɛdɛɛ ɛbɛyɛ a ɛbɛboa ahyɛntiafoc ma wɔtɛ ctwerɛfoc no botɛɛ no ase.

Quayson ne Ofori (2016) nso yɛɛ sotcc anim ntwerɛɛɛ ho nhwehwɛmu wɔ Amamoma a ɛbɛn Oguaa (Cape Coast) Ghana. Amamoma bɛn osuapɔn, University of Cape Coast enti Quayson ne Ofori nhwehwɛmu no botɛɛ titire ne sɛ wɔbɛhwɛ sɛ osuapɔn no wɔ nsunsuansoc wɔ sotcc anim ntwerɛɛɛ no so anaa. Wɔboaboa sotcc anim ntwerɛɛɛ cha (100) ano. Wɔgyina kwalitetifo nhwehwɛmu nhyehyɛɛ so na wɔyɛɛ nhwehwɛmu yi. Wonam ahwɛɛ ne nkcmmtwetwe so boaboa nsem ano yɛɛ ho mpensempensemu. Wɔn nhwehwɛmu no daa no adi sɛ ɛyɛ nokorɛ sɛ osuapɔn no wɔ nsunsuansoc wɔ sotcc anim ntwerɛɛɛ dodoc no ara so. Afei wɔhunuu sɛ ntwerɛɛɛ no dodoc no ara nso da nnipa suban binom adi. Quayson ne Ofori dwumadie yi ne me nhwehwɛmu yi di nse ne fa bi. Dɛɛ ɛdi kan, ne nyinaa yɛ nkratoc akwanhodoc ho nhwehwɛmu a ɛfa ntwerɛɛɛ ho (sotcc anim ntwerɛɛɛ ne ahyɛn ho ntwerɛɛɛ). Wɔn botɛɛ a ɛhwɛ dɛɛ enti a sotcc wuranom paw saa ntwerɛɛɛ yi twerɛ guu wɔn sotcc anim no ne me botɛɛ a ɛhwɛ dɛɛ enti a ahyɛn wuranom paw saa ntwerɛɛɛ ahodoc yi twerɛ gu wɔn ahyɛn ho no yɛ baako. Baabi a me ne wɔn nhwehwɛmu no bɔ abira ne baabi a wɔn ani hwɛ paa wɔ wɔn nhwehwɛmu no mu. Wɔn botɛɛ titire ne sɛ obi ntetɛɛ wɔ sukuu mu no wɔ nsunsuansoc wɔ sotcc anim ntwerɛɛɛ no so anaa? Me nso me nhwehwɛmu no mu, me botɛɛ titire ne sunsuansoc a ahyɛn ho ntwerɛɛɛ no wɔ wɔ amamfoc so ne kwan a wɔfa so twerɛ saa ntwerɛɛɛ no sɛdɛɛ ɛbɛyɛ a amamfoc bɛtumi akan na wɔtɛ aseɛ yie.

Dadzie ne Bosiwah (2015) yɛɛ mfomsoc mpensempensemu wɔ SHS asuafoɔ a wɔwɔ Oguaa (Cape Coast) mansini mu susutwerɛ mu. Wɔyɛɛ saa nhwehwɛmu yi faa asuafoɔ

a wɔwɔ aban sukuu ne ankorankora sukuu mu ho. Wɔn botaeɛ ne sɛ wɔpɛ sɛ wɔhunu sɛ sukuu ko a asuafoɔ no wɔ mu no wɔ nsunsuansoc wɔ asuafoɔ mmɔdenmmɔ so anaa. Ebio, na wɔpɛ sɛ wɔhunu twaka a eɔa mmarima ne mmaa a wɔwɔ gyinapɛn pɛ mmɔdenmmɔ wɔ Enyiresi Aborcfo kasa adesua mu. Wɔgyinaa kwalitatise ne kwantitatifo nhyehyɛɛɛ so na wɔyɛɛ nhwehwɛmu no. wonam asuafoɔ no nschwɛ, nsɛmmisa ne questionnaire so na wɔboaboaɔ nsɛm ano yɛɛ nhwehwɛmu no. wɔde asuafoɔ aduosia: mmaaɔ aduasa ne mmarima aduasa ne wɔyɛɛ nhwehwɛmu no. wɔn nhwehwɛmu no daa mfomsoc ahodoc nsia adi wɔ asuafoɔ no susutwɛɛ mu. Omission, addition, substitution inversion, pronunciation ɛne nkekaho. Yei nyinaa mu no mfomsoc a ɛyɛ omission na na eɔccso. Wɔsan daa no adi sɛ ɛwom sɛ asuafoɔ a wɔwɔ aban sukuu mu ne ankorankora sukuu mu no nyinaa wɔ atwɛɛ mu haw nanso asuafoɔ a wɔwɔ ankorankora sukuu mu no mmɔdenmmɔ no wɔ soro sene asuafoɔ a wɔwɔ aban sukuu mu no. Ebio, wɔ mmaa ne mmarima adesua mu no, mmarima no mmɔdenmmɔ wɔ soro wɔ Enyiresi Aborcfo no kasa mu sene mmaa no. Dadzie ne Bosiwah (2015) nhwehwɛmu no ne me dwumadie yi wɔ twaka bi. Dwumadie ahodoc mmienu no nyinaa kasa fa atwɛɛ mu mfomsoc mpɛnsɛmpɛnsɛmu ho. Mfomsoc a wɔdaa no adie no bi nso da adi wɔ ahyɛn ho ntwɛɛɛ no mu. Mfomsoc bi te sɛ omission, addition ne inversion nyinaa da adi wɔ ahyɛn ho ntwɛɛɛ no mu. Deɛ ɛyɛ sononko ne sɛ wɔn dwumadie no fa asuafoɔ susutwɛɛ ho ɛna me deɛ yi nso fa ahyɛn ho ntwɛɛɛ ho. Ebio, sukuu dan mu adesua ne nkratoc akwanhodoc a egugu ahyɛn ho ne mmɔntene so no nni twaka biara.

Murad (2013) nso yɛɛ mfomsoc mpɛnsɛmpɛnsɛm ho nhwehwɛmu faa Saudi Arabia asuafoɔ bi a wɔwɔ Ha'il suapɔn mu susutwɛɛ wɔ Enyiresi Aborcfo kasa mu ho. cde

asuafoɔ aduasa mmienu (32) na eyee saa nhwehwemu no. chyee da boabooa asuafoɔ aduasa mmienu yi susutweree wc Enyiresi Aborcfoɔ kasa mu no ano na cde yee nhwehwemu no.

Ne nhwehwemu no daa mfomsoc ahodoc edu adi wc asuafoɔ no susutweree no mu. Saa mfomsoc yi ne adeyc asem, nsemfua nyehyeee, cyefoc ne adeyc biakoye, edinnsiananmu, atweree mu mfomsoc, daabi kabea ne ckasamu a nteasee nni mu. Murad dwumadie yi ne me nhwehwemu yi wc twaka, ene se eɔa mfomsoc ahodoc a ewc asuafoɔ no susutweree mu no adi ena me nhwehwemu no nso da mfomsoc a ewc ahyen ho ntwereee no mu nso adi. Mfomsoc bi te se atweree mu mfomsoc a cdaa no adi wc ne dwumadie no mu no, saa mfomsoc korc yi ara nso da adi wc me dwumadie no nso mu. Dee ene no bc abira ara ne se cyee ne nhwehwemu no faa asuafoɔ susutweree ho ena me nso me dwumadie no fa ahyen ho ntwereee ho.

Zahra ne nkaej (2016) nso yee nhwehwemu faa mfomsoc mpensempensemu ho wc Yasooj suapcn mu wc Iran faa asuafoɔ susutweree wc Enyiresi Aborcfoɔ kasa mu ho. Wcn botae ne se wcbɛda mfomsoc ahodoc a asuafoɔ no taa ye wc wcn susutweree mu no adi na wape ano sibere. Wcde asuafoɔ aduanan mmienu (42) na wcyee nhwehwemu no. Wcnam nschwe so na wboabooa wcn nsem ano. Wboabooa asuafoɔ no susutweree ahodoc mmienu a wcde yee wcn nschwe no ano pensempensem mu. Wcwieee no, wcdaa mfomsoc ahodoc nan adi, enonom ne atweree nnyaamu (omission), misordering, addition ne misinformation. Yeinom nyinaa no, atweree nnyaamu no ne mfomsoc a wkyere se na edccso. Yei kyere se ehc na na asuafoɔ no wc haw kesee paa. Zahra nom nhwehwemu no ne me dwumadie yi di nse esane se mehwe

mfomsoc ahodoc a εwc ahyen ho ntwereεε mu εna wcn dwumadie no nso hwe mfomsoc ahodoc a asuafoε no da no adi wε wεn susutwereε mu. Saa nhwehwemu mmienu yi nyinaa fa atwereε mu mfomsoc ho na kyereε sε ne nyinaa botaeε titire baako a εne atwereε mu mfomsoc mpensempensemu. Dee εbo abira wc mu ne sε wεn dwumadie no fa asukuu asuafoε ho εna me nhwehwemu no fa ahyen ho ntwereεε ho. Afei nso wcn nhwehwemu no fa linguistic kwan so nko ara εna me dwumadie no hweε linguistic ne sociolinguistics kwan so.

2.4 Adwenemusεm Ngyinasoε

Akwanhodoc mmienu so, sociolinguistics ne Linguistic kwan so na megyina yje saa nhwehwemu yi. Linguistic kwan so no, megyinaa Oller ne Seid (1970) "Constrastive Analysis Hypothesis and Spelling Errors" nsusuuij a jkyerj sj, sj obi amfa mmara ayjde yi biribi kwan so anyj biribi na cgyina cno ara ne nimdej dada so yj saa adekorc no a jtumi de mfomsoc ba no so.

Ena Sociolinguistics kwan so no nso megyina Halliday (1985) nsusuie, "Systemic Functional Grammar" (SFG) a εno nso kyereε kwan a nnipa nam so de kasa di nkitaho no so.

Halliday adwenkyereε wc nkratoc akwanhodoc ho ne sε, asem anaa nsem a obiara bεka no nteaseε gyina bereko a wcreka saa asem no ne nkcmmc ko a wcredi no so. Yei kyereε sε, SFG gye to mu sε bereko a obi bεka asem bi no tumi de nsesa ba asem bi nteaseε mu. Halliday (1985) hunu kasa sε eyε onipa ho adeε bi a ne nteaseε tumi sesa bereε biara na ne nyinaa gyina nkcmmc ko a εrekoε so no so. Halliday adwenkyereε yi na megye to mu

se ebetumi aboa nhwehwemu a efa ahyen ho ntwerɛɛ ahodoɔ ho, apensempensem nsem mu ayi nteaseɛ ahodoc a ewo ntwerɛɛ ahodoɔ no mu apue enti na megyina so aye nhwehwemu no.

2.5 Cfa yi tcfabc

Cfa yi hwjj dej akuninifoc binom atwerj afa nhwehwjmu yi ho. Cfa yi dii kan kasa faa beaj a nhwehwjmu no kc so (Sehwi Wiawso mansini mu) no ho abakcsjm to dwa. Jsane hwjj nkratoc akwanhodoc anaa ahyjnsodej a jkasa nkyerjkyerjmu. Nkyerjkyerjmu no daa no adi sj ntwerjej akjsej a yjhunu sj wctwerj agu apono so de asisi akwan ho ne mmctene so, aban nnwuma mu ne nnwuma akjsej mu, dej wcatwerj agu adan ho, sotcc anim ne ahyjn ho no nyinaa yj nkratoc akwanhodoc a jkasa kyerj amamfoc. Jsane hwjj atwerj mu mfomsoc mpjnsj mpjnsjmu titire no, ahyjn ho ntwerjej (Akan) mu mfomsoc mpjnsj mpjnsjmu ne nsiesie. Atwerj mu mfomsoc bi te sj dej ctwerjfoc no yi nnyegyeej bi firi asjmfua bi mu, dej cde nnyegyeej foforc bi si nnyegyeej anan mu ne dej jkeka ho. Awieej no, cfa yi de adwene mu nnyinasoc ahodoc mmienu a jyj dwumadie yi fapem nso too dwa. Dej jdi kan jfa ahyjn ho ntwerjej mu nteasej no, Halliday, (1985) “Systemic Functional Grammar” nhyehyjej a jkyerj sj asjm anaa ckasa biara nkyerjasej nnyina bokorc so na mmom jkyina beaj anaa dej enti a wcka saa asjm no so no ne dwumadie yi fapem. Jna dej jtc so mmienu a jfa mfomsoc mpjnsj mpjnsjmu ho no nso, Oller ne Seid (1970) “Contrastive Analysis and Spelling Errors” a jno nso kyerj sj, sj obi amfa mmara kwan so anyj biribi na cgyina cno ne nimdej dada so yj saa adekorc no a jtumi de mfomsoc ba no so. Atwerjfoc dodoc no ara yj mfomsoc wc Akan (Asante Twi) ntwerjej mu esiane sj wctwerj no sjdej wcka no

no na Twi atwerj nso dej, sjdej Agyekum (2010) kano, yjntwerj no sjdej yjka ma wote no wc wo aom no sj wo twerj no saa a jde mfomsoc ba. Dwumadie no ho akwankyerj ne kwan a mefaa so boaboa nsjm ano yjj nhwehwjmu yin so da adi wc cfa a jtoa so no mu.

3.0 Nnianimu

Saa cfa yi da ckwan a mefaa so boaboa nsɛm ano yɛɛ nhwehwɛmu no adi. Ɛde nnipa ne ahyɛn dodoc a medii ho dwuma no nyinaa to dwa ne kwan a mefaa so boaboa nsɛm ano no nyinaa to dwa. Ne korakora mu no, ɛde dwumadie no ho akwankyere nyinaa to dwa.

3.1 Dwumadie Akwankyerɛ

Nkratoc akwanhodoc yɛ ntwɛrɛɛ ahodoc a yɛhunu wc mmɔntene so, sotcc anim, kaa kwan ho, ahyɛn ho, adan ho (Landry ne Bourhis, 1997: 25). Yei kyɛrɛ sɛ nkratoc akwanho nhwehwɛmu yi gyina ntwɛrɛɛ ahodoc a yɛhunu wc kurom ne mmeaɛ nyinaa no so. Saa ntwɛrɛɛ ahodoc yi na ɛtwa mfonini ma yɛhunu nnocma a ɛrekc so wc beaɛ bi, kasa a ɛdi akotene wc beaɛ bi ne deɛ ɛkeka ho.

Backhaus (2006) nso kyɛrɛ sɛ nkratoc akwanhodoc dwumadie ne akwankyerɛ gyina nnocma a ani tua ho mpɛnsɛmpɛnsɛmu ne mfonini so. Burdick (2012) nso ka to Backhaus deɛ no so sɛ nkratoc akwanhodoc nhwehwɛmu akwankyerɛ a ɛdi mu paa ne sɛ w'ani tua ntwɛrɛɛ ko a woreka ho aɛm no na woyɛ ho mpɛnsɛmpɛnsɛmu. Yei kyɛrɛ sɛ nkratoc akwanhodoc nyɛ adwenemusem, ɛyɛ ntwɛrɛɛ a ani tua a obiara hunu na ctumi kan sɛ onii no nim akenkan a.

Megyina kwalitetif nhyehyɛɛ so na meyɛɛ nhwehwɛmu yi. Creswell (1994) sɛ Kwalitetifu nhwehwɛmu no nhyehyɛɛ mu no, ehia sɛ nhwehwɛmufoc no kc beaɛ a cyɛ nhwehwɛmu no na cne amanfoc no bc mpu ne mpu sɛdeɛ ɛbeyɛ a cbɛte wcn ase yie na cne wcn adi dwuma. Mefaa kwalitetifu nhwehwɛmu nhyehyɛɛ ɛfiri sɛ me boateɛ ne sɛ mjkyinkyini mansini no ahodoc binom so ahwehwj ahyjn ahodoc a ntwɛrɛj yi bi wc ho. Afei nso mehwehɛ botaeɛ a ɛtaa ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ahodoc no akyiri ɛno nti na ɛsɛ sɛ mebc pini ahyɛn wuranam ne ahyjnkafoc bisabisa wcn nsem sɛdeɛ ɛbeyɛ a mjduru me botaeɛ yi ho.

3.2 Beaee a meyeε nhwehwemu no

Meyeε nhwehwemu yi wc Sehwi Wiawso mansini mu. Dee enti a mepaa Sehwi mansini yi ne se εhc na me firi, menim mansini no mu yie paa ara. Menim ahyen wuranom ne ahyjnkafoe a wwc mansin no mu dodoc no ara a mjtumi akc wcn nkyen ne wcn akctwetwe nkcmmo afa wc ahyen no ho ntwereεε no ho. Afei nso meka GPRTU ahyen kuo no nkorabata a εwc Sehwi Wiawso masini mu no ho. Yei nso beama me akwannya ne ahyen wuranom ne ahyjnkafoe no adi nkitaho.

Nkuro ahodoc num a wcn nyinaa wc mansini no mu na mahye da apa wcn a medi dwuma no wc so. Saa nkuro yi ne Sehwi Wiawso, Sehwi Gwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asawinso. Dee enti a mepaa saa nkuro yi ne se saa nkuro a mabobe wcn din yi so na ahyen a εwc mansini no mu no, titire no ahyen a εfa akwantufoc no, ye wcn nnwuma korc. Yei beama manya ahyen dodoc biara a mpe se mede di dwuma no abc mpu na mpu, atwitwa wcn mfonini na afei nso me ne ahjnkafoe ne ahyen wuranom nso akasa.

3.3 Jdcm a medii ho dwuma no ne ho akwankyerε

Ahyen dodoc ahanu (200) a wcn nyinaa firi mansini no mu, wcn wuranom ne wcn ahyjnkafoe ne ahyjntiafoe na me ne wcn di dwuma no. Meyeε da hwehwεε mu na mepaa ahyen ahanu yi. Dee nti a mepaa saa ahyen ahanu yi ne se, enye ahyen a εwc mansini no mu no nyinaa na ntwereεε wc ho, εna enye ahyen biara na na mehwehwe wcn no na mmom dee εfa akwantufoc nko ara na na mehwehwe wcn. Ebio, ahyen no bi wc hc nso a, ntwereεε a egu ho no nye dee yetumi kan, akcyε aman foforc binom kasa a yennim ho nimdee biara na kampese yeatumi akan. Mepaa ahyjntiafoe aduonu

(mmaa du na mmarima du) a wcn mfej firi aduonu kcpem aduonum ne wcn twetwee nkcmmc faa ahyen ho ntwereee no ho sedee wchunu no fa ne mfasoc a wcn ya wc so. Afei nso me ne Atesanfoc nan a wctweretwere ahyen ho (mmarima nkoa) a wcn mfej firi aduasa kcpem aduonu nsia nso twetwee nkcmmc faa nimdee a wwc wc wcn dwuma a wodi no ho, baabi a wcn adesua kcpem ne kwan a wcfaa so beyee Atesanfoc.

3.4 Adeyede a mede boaboa nsem ano

Menam nsemisa, nkcmctwetwe (interview) ne nhweee (observation) kwan so na meboaboa nsem ano yee nhwehwemu yi. Medii kan hwehwee kaa ahodoc a ewc mansini mu hc no, wcn a ntwereee wc ho, na afei nso mehwehwee ntwereee a ahyen awuranom ahye da atwere agu wcn ahyen ahodoc no ho a ekasa kyere amamfoc no twitwaa wcn mfonini. Afei nso mehwehwee saa ahyen no awuranom ne wcn twetwee nkcmmc hyee da bisabisaa wcn nsem faa wcn ahyen ho ntwereee no ho.

3.4.1 Nhweee

Nhweee ye nhwehwemu nhyehyeee bi a nhwehweemufoc nam kwan bi so de wcn adwene nyinaa di nnipa anaa nnocma a wcredi ho dwuma no akyiri hwe wcn nneycee, wcn bcbea ne sedee wcn suban tee na csua biribi fa wcn ho. Bandura (1977) se enam nhweee so ma onipa tumi sua nnocma bebiree firi aforhc hc. Nnocma bi te se suban, nneyeee ne dee enti a obi ye biribi. Dwamadie yi mu medii kan hwee ahyen a ntwereee wc ho no ansa na medi dwuma. Enye ahyen no nyinaa na ntwereee wc ho enti, mehyee da kyinkyinii nkuro ahodoc num so, Sehwi Wiawso, Sehwi Dwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asawinso ne mmeaee bi te se kaakwan ho bus stop ne ahyjn

sitehyen hwehwɛ ahyen ahodoc a ntwɛɛɛ wc ho na meboaboa ano de dii dwuma no.

3.4.2 Mfonintwa

Sɛdɛ Backhaus (2006) ka no, mfonintwa yɛ adɛ a ɛho hia yɛ wc nkratoc akwanhodoc dwumadie mu. Enam mfonintwa so ma yehunu adekɔdɛ pɔtɛɛ a yɛreka ne ho asɛm no a ɛmfa akyinnyegyɛɛɛ biara mma. Dwumadie yi mu mehyɛ da kyinkyinii nkuro ahodoc num so, Sehwi Wiawso, Sehwi Dwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asawinso ne mmeaɛɛ bi te sɛ kaakwan ho, bus stop ne ahyjn sitehyen hwehwɛ ahyen ahodoc a ntwɛɛɛ wc ho bɛyɛ ahanu na metwitwaa wcn mfonini. Enam so ma metumu kyekyɛ ahyen ahodoc yi mu akuakuo dii ho dwuma sɛdɛ ɛsɛ. Saa ahyen ahodoc yi yɛbehunu wc cfa a ɛtc so nan no mu.

3.4.3 Nkcmctwetwe

Nsɛmmisa yɛ adɛ a ɛho hia paa wc kwalitetifo nhwehwɛmu mu (Easwaramoorthy et al, 2006). Sɛ wɔpɛ sɛ wohunu obi tirim adwene a, ckwan a ɛsɛ wofa so ne sɛ wokye no tena ase na wobisabisa no nsɛm. Enam sɛ mɛpɛ mɛtɛ ahyen ho ntwɛɛɛ ahodoc no ase na mehunu botaaɛ a ɛtaɛ akyire nti, mehyɛ da kyinkyinii nkuro ahodoc num so, Sehwi Wiawso, Sehwi Dwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asawinso ne mmeaɛɛ bi te sɛ kaakwan ho bus stop ne ahyjn sitehyen ne afie mu hwehwɛ ahyen wuranom ne ahjnkafoc bisabisaa wcn nsɛm faa wcn ahyen ho ntwɛɛɛ no ho. Ebio metwi ben apasengyafoc a wcforo saa ahyen no ne wcn twetwee nkcmct faa ahyen a wcforo no ho ntwɛɛɛ no sɛdɛ wchunu no fa ne nsunsansoc a ɛnya wc wcn so. Saa nsɛm yi nyinaa na meboaboa ano de dii dwuma no. nsɛmmisa no nyinaa mede Asante

Twɔ ne Sehwi kasa nko ara na ɛdii dwuma gye sɛ baako baako bi a wɛnte Twɔ anaa Sehwi no papa na mede Enyiresi Aborcfo kasa frafraɛ. Dede a ɛwɛ ahyɛn gɛnabea no nti mantumi antwe yɛn nkɛmmctwetwe no anwu apawa so na mmom mede twɛɛdua na ɛtwɛɛtwɛɛɛ. Sɛdɛ ahyɛnkafoc ne wɛn adwuma tɛɛ no, obiara nni adagyɛɛ enti mede akɔkɔc ne kyɛpa na mene wɛn twɛtwɛɛ nkɛmmc no. Ansa na me ne obiara bɛtwɛtwɛ nkɛmmc no mekyɛkyɛɛ mu dɛɛ enti a me ne no bɛdi saa nkɛmmc no san hyɛ no bc sɛ dɛɛ ɛbɛpue yɛn nkɛmmctwetwe no mu biara no bɛyɛ me ne no ntam asɛm, obiara nte bi. Metoo me bo ase hyɛhyɛɛ nɛmmisa no nnidisoc nnidisoc sɛdɛɛ ɛbɛyɛ a menyɛ dɛɛ merehwɛhwɛ afiri wɛn hc.

Yei yɛ me ne ahyɛn wuranom ne ahyɛnkafoc nkɛmmctwetwe a ɛkcc so, akwantufoc nka ho cfiri sɛ wɛnni ahyɛn no bi ne saa nti, wɛn nɛmmisa no yɛ sononko. Wɛn nso nɛm a mebisabisaa wɛn no bi na ɛdidi soc yi;

Mɛpa wo kyɛw wo din de sɛn?

Woyɛ dɛɛn ni?

Wofiri kuro bɛn so?

Na ehen na wɛkɔc?

Mɛpa wo kyɛw woyɛ deɛn adwuma?

Wotaa foro kaa tu kwan?

Ɛyɛ a wɛkɔc ntwɛɛɛ a ɛgu kaa no ho no?

Sɛn na ɛyɛ a wohunu saa ntwɛɛɛ no?

Ɛyɛ a wote ntwɛɛɛ no aseɛ?

Saa ntwɛɛɛ yi wɛ nsumsansoc wɛ wo kaa foro mu anaa?

Yei nso yɛ akwantufoc nkɛmmc a me ne wɛn twɛtwɛɛɛ. Atesanfoc nka ho.

Atesanfoc nso nkcmctwetwe no bi na jdidi soc yi;

Wo din de sjn?

Woyj dejn ni?

Wofiri kuro bjn so?

Woadi mfej sjn?

Woakc sukuu pjn?

Wokcc sukuu duruu hen?

Woakc w'dwuma yi ho sukuu anaa?

Woayj adwuma yi mfej sjn?

Ckwan bjn na wofa de ntwerjej yi gu ahyjn ho?

Chaw bjn na wotaa hyia wc adwuma yi mu?

3.5 Nsem pensempensem kwan

Yei ye kwan bi a yefa so pensempensem nsem ahodoc a yeaboaboa ano a yede ye nhwehwemu no mu. Eha yi ne baabi a yescne nsem ahodoc a yeaboaboa ano no nyinaa so na yeyi deε eyε na efata ne deε ehia ma dwumadie no.

Crystal (1987, p.112), se, nsem mpensempensemu nhyehyeeε kwan ye ckwan bi a yefa so hwehwe anaa yefa so kyekye nsem mu na yeto yen bo ase kyerekyere nnocma binom a obi nte aseε mu ma nteaseε no da adi pefee. Ne saa nti, dwumadie yi mu, mede nsem a maboaboa ano no guu nscnneε ani scnee so. Eha, mekyekyeε nsem a maboaboa ano no mu akuo mmienu.

Ekua a εdi kan no ne ahyen ho ntwerεε ahodoc a meboaboa ano no. mehyeda boaboa ahyen ahodoc a mefaa ho ntwerεε no nyinaa ano pensempensem mu

kyekyee mu akuoakuo sedge emu biara bceba tee. Afei nso, mehyeda boaboa ahyen ho ntweree ahodoc no nyinaa ano pensensemu mu kyekyee mu akuoakuo sedge emu biara botaee a etaa akyire no tee. Saa nkyekyemu ahodoc yi nyinaa yebehunu wc cfa a etc so nan no mu.

Cfa a etc so nan no nkyekyemu mmienu, nkyekyemu a jto mmienu no ye pensensemu a efa mfomsoc pensensemu nyehyeee ho. Eha yi nso meboaboa ahyen ho ntweree ahodoc no nyinaa ano na menam mfomsoc pensensemu nyehyeee kwan so pensensemu mfomsoc ahodoc a ewc ne nyinaa mu no mu kyekyee mu akuoakuo. Sedge Moore ne McCbbe (2005) ka no, nsem mu pensensemu ye nhwehwemu kwan bi a yefa so boaboa nnocma a yede ye nhwehwemu no nyinaa ano sedge ebeye a yebetumi de bi atototo bi ho na yeatumi ahyehye no nnidisoc nnidisoc.

3.6 Cfa yi Tcfabc

Saa cfa yi kyere akwnhodoc a menam so boaboa nsem ano yee nhwehwemu no. Saa akwnhodoc yi bi ne, Dwumadie Akwankyerε, Beae a meyeε nhwehwemu no, Edcm a medii ho dwuma no ne ho akwankyerε, nkcmmc a me ne ahyjnwuranom, ahyjnkafo, akwantufoc ne atesanfoc twetweej. Adeyede a mede boaboa nsem ano ne nsem pensensemu kwan.

Megye di se saa akwnhodoc a mefaa so boaboa nsem ano wc dwumadie yi mu no beboa ama mpjnsmpjnsjmu a jbjkc so wc cfa nan no mu no akc so tcctee.

ETIRE NNAN

NHWEHWJMU NO MPJNSJMPJNSJMU

4.0 Nnianimu

Saa fa yi yj fa a jtc so nnan wc me nhwehwjmu dwumadie yi mu; dwumadie no mpjnsjmpjnsjmu. Jha na mjiyi nhwehwjmu ne ho nsjmmisa no ano ma matumi aduru dwumadie yi botaej no ho. Jbjhwj Ahyjn ho ntwerjej wc kasa ahodoc mu; ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu ne ahyjn ho ntwerjejc Sehwj kasa mu. Nkyerjasej a ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne akwantufoc de ma ntwerjej a jwc ahyjn ho no da adi wc saa fa yi mu. Jsane hwj nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej no nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne akwantufoc so. Ne korakora no, mede saa fa yi ne tcfabc nso bjtaa akyire.

4.1 Ahyjn ho ntwerjej wc kasa ahodoc mu

Ahyjn ho ntwerjej a mede dii ho dwuma no, jsiane sj mehunu sj ne nyinaa nni kasa koro mu nti mekyekyj mu twerjj obiara wc kasa a wcde atwerj no mu. Kasa a me nhwehwjmu yi mu na merehwewj adi ho dwuma wc ahyjn ho ntwerjej ho no ne , Mfantse, Twi na Sehwj. Jwom sj na kasahodoc binom te sj Anwona kasa, Hausa kasa, Nkran kasa ne Enyiresi Abrofo kasa ka ahyjn ho ntwerjej ahodoc a meboaboa ano wc me nhwehwjmu no mu nanso mamfa jmu biara anka dwumadie yi ho jfiri sj, me botaej ne sj mjhwj ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu na mahw Sehwj kasa no gyinabrij wc ahyjn ho ntwerjej ahodoc a jwc Sehwj Wiawso mansini no mu. Mjfa no baako baako na mahw kasa biara ho ntwerjej a wcde dii dwuma wc ho.

4.1.1 Ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu

Ahyjn ho ntwerjej a wcde Akan kasa ne nkorabata mmijnsa ne mu biara ntwerjej no na jtoa so yi;

Jpono 1: Ahyjn ho ntwerjej wc Akan kasa mu

Jnam obi so

Yesu mpo

Meda Nyame ase

Tumi wura

Gye no di

Boafo yj na

Jyj Nyame

Againstfoc

Nyame ne hene

Nhyiraba

Adom wc wim

Sika nti

Kekakc

Biribiara wc ne mmerj

Ananwoma

Mansusuusa

Yj saa daa

Onyame tumi so

Jnyj aduro

Jda w'anim

Mpaebc

Nipa nyj

Yjde kc hen

Adom Nyame

Csjnkafoc

Papa Nebu

Bcne bjn

Farasiifoc

Aseda Bjn

Yesu nti

Adom

Metwe ma Yesu

Cbocha

Wadwene nono

Oh! Kofi 2

Metamfo jni jwu

Nyame mmerj ne mmerj pa

Awurade na ayj

Jnyj mahocden

Jkom yj

Efie ne fie

Sika yj Akcnnc

Me nte sj wo

Abj pj show

Adasa pj mcbrc

Onua pa yj

Yesu Mogya

Kcso bc Mpaej

Nhyira nka Boafo

Jwc metirim

Nyame ayj bi

Yj reka

Obiara wc problem

Nyame ndae

Brj wo ho ase

Offie

Boafoc ne Nyame

Fakyj

Yesu din mu

Opoosinii

Yjnka ma wonte

Maususu sa

Mmaa mpj hia

Mmerepa bjba

Obiaa bjwu

4.1.2 Ahyjn ho ntwerjej wc Akan (Sehwi) kasa mu

Ahyjn ho ntwerjej ahodoc ahanu a medii ho dwuma no, na anka m'adwene ne sj nkurcfo a wwc mansini no no yj Sehwiwifoc na kasa a wcka nso yj Sehwi kasa no nti, Sehwi kasa no bjda adi wc wcn nkratoc akwanhodoc no mu titire no, ahyjn ho ntwerjej ahodoc no mu jnam sj cman biara amammerj da adi wc ne nnwuma nyinaa mu no, nanso jnte saa, sj yjhwj ahyjn ho ntwerjej ahanu a meboaboa ano no no a, Sehwi kasa a jwc mu no yj edu pj. Wei kyerj sj Sehwi Wiawso manini mu, Sehwi kasa no nna adi wc mansini no mu nkratoc akwanhodoc no mu titire no, ahyjn ho ntwerjej mu. Wei na ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc a me ne wcn twetwee nkcmmc no nyinaa ano kcc bjnkorc sj, jnam sj Sehwi kasa no yjntwerj anaa yjnsua wc sukuu ahodoc mu no, na Asante Twi no na yjsua anaa yjntwerj wc sukuu ahodoc no mu nti na ama aba no saa. Jnyj jno nko, ahyjnwuranom bi nso a me ne wcn twetwee nkcmmc kyerj sj ahyjn no bi wc hc a, wrekctc no na ntwerjej no gu ho dada enti sj dej wakctc

saa jhyjn no mpj jho ntwerjej no a na csesa no, sj cpj nso a na wagyaee no saa ara, jno nso ka ho bi na ama aba no saa.

4.2 Nkyerjasej ahodoc a ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc de ma ahyjn ho ntwerjej ahododoc no

Jha no, me ne ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc twetwee nkcmmc faa ahyjn ho ntwerjej ahodoc no adwene a jtaa akire ne sjeje wcte asej fa. Mmuaj a ahyjnwuranom ne ahyjnkafoc de maa no bi na jdidi soc yi.

Mfonin 2: Oh! Kofi No. 2

Jhyjn a ne ho ntwerjej yj Oh! “Kofi No. 2” yj adwuma firi Sehwi Wiawso kc Asanwinso ne nkurase a wwc mpctamu hc no.

Me ne chyjnkani no nkcmctwetwe mu no, cmaa metee asej sj jhyjn no yj ankasa dej. Cyj Sehwi a cfiri Sehwi Wiawso hc ara na wayj jhyjn adwuma mfej nwctwe. Jfa ne hyjn no ho ntwerjej no ho no, cmaa metee asej sj “Oh Kofi” no yj edin bi a jnam n’asocden ne ne subanmmcne nt cnyaa wc ne nkwaadaa brj mu. Jna “2” no nso gyina hc ma ne hyjn a jtc mmienu. Ckyerjj mu sj, ne nkwaadaa brj mu na cakwaadaa bcne, berj

biara sj cpue abcntene so na cba fie a cde asjm nam. Sj jnyj ntckwa na cbcej a, na wakcsje obi adej a wcde aba fie ama ne maame atua adekodej no ka. Jba no saa a na ne maame werj aho nti berj biara cbjdi bcne a wcde no bjba fi no, nsjm a ne maame taa ka ne sj; “oh! Kofi na menyj wo dejn ansa na woasesa wo suban?” Jnam wei so ma “Oh Kofi no bjyjj ne din. Botaej titire nti a ctwerjj saa ntwerjej ne sj; “oh kofi” akwadaa bcne na jnnj wasesa abjyj onipa papa a watumi atotc ahyjn.

Mfonin 3: Metwe ma Yesu

“Metwe ma Yesu” yj jhyjn a wc no nso yj Sehwinia a cfiri Sehwi Ewiase a jbjn Sehwi Wiawso. Yjn nkcmmctwetwe mu no, cmaa metee asej sj jhyjn no yj cno ara ne dej a na wayj jhyjn adwuma no bjy mfej edu. Saa yi hyjn yi yj adwuma firi Sehwi Wiawso kc Sehwi Asanwinso. Mebisaa no ntwerjej a jgu ne hyjn no ho asekyerj no, ckyerjj mu sj, ctcc hyjn no foforc no na jha no paa. Berj biara a cde jhyjn no bjkc kwan so no na asje. Wei na n’adamfo bi de no kcc kramoni bi hc sj wckchwehwj dej enti a jma no ba no saa no. Kramoni yi kyerjj mu sj ne fie mmcnsamofc na wcha no nti cbjyj ho biribi ama no. Ckyerjj no nnocma binom ma no kctotc baej san gyee no sika kaa ho nanso ankosi aga. Csofo bi na cka kyerjj no sj ne haw no nyj mmcnsamfoc na wcha no na mmom biribi na atc kyema wc ne hyjn no ho enti cmfa nkc baabi papa ma wcnhwj mma no.

Ampa cde kcej sjj na jyj jhyjn no mu ahoma ahoma no bi na jho atc kyema enti wcsiesieej. Jfiri hc ne hyjn no amma no saa haw no bio. Sj anka cdii malam no akyi a anka cne n'abusuafoc yjj aka. Jnam wei so ma cbjyjj onyamesomni a cmfa ne nyamesom nni agorc koraa jno nti na ctwerjj ne hyjn no akyiri "Metwe ma Yesu" no.

Mfonin 4: Jyj Mmerj

"Jyj Mmerj" ahyjn a me wcn nwuranom twetwee nkcmmc no mu baako. Chyjnkanani yi yj Sehwiini a cdi dwuma wc Sehwi Wiawso ne kura a atwa ho ahyia no so. Me ne no bcc mpu ne mpu twetwee nkcmmc faa jhyjn adwuma no ne ne hyjn no ho ntwerjej no ho. Ckyerjj mu sj wayj jhyjn adwuma no mfej edu mmijnsa nie. Jfa ne hyjn no ho ntwerjej no ho dej ckaej nie. Cse ewiase yjde mmerj na jyj adwuma. Cno wankc sukuu, cde adcpaa na jhyjj abrabc asej. Akyire yi csan kcdii meeti esuaa kaa ka. Jnam sj n'abusuafoc nni sika a wcbjtc jhyjn yi bi ama aka ckcgjee obi kookoo abusa, jne sj, afe so na wcte kookoo no a, dej wcbjnya biara wckyj mu mmijnsa, afuowura kyjfa mmienu, cno ne kyjfa baako. Cde no saa nkakrankakraa sika a cboaboa ano no na cde kctcc ne hyjn no na ctwerjj akyire "Jyj mmerj". Ewiase biribiara wc ne mmerj jno nti jmpere wo ho, wo dej wc mu a wo nsa bjka.

Mfonin 5: Farasifoc

Jhyjn a wcatwerj akyire “Farasifoc” nso ka ahyjn a medii ho dwuma no ho. Berj a metwi bjnn chyjnkani no ne twetwee nkcmmc no, ckyerjj mu sj, cno dej cyj Asanteni a cfiri Pakyi No.1 na galamse adwuma na jde no baa Sehwan mu. Sehwi Wiawso na ctej na cdi dwuma wc Sehwi kc Sehwi Gwenase. Yjn nkcmctwetwe no mu mebisaa no ntwerjej “Farasiifoc” no ne dej enti a ctwerjj ne hyjn no akyiri saa. Na ckyerjj mu sj, galamse adwuma a na wcyj no na mpanimfoc atitire binom ka ho a wwc nkurfoc a wcyj adwuma ma wcn nanso saa mpanimfoc yi ara na wcbc dwa gyina simpie so ne radio kasafidie so kasa tia galamse adwuma no. Na dej na jtwa ne nono mu koraa ne sj, asogyafof ne apolisifoc a na wckyekye galamsefoc yi ba a na wcbjsi saa mpanimfoc yi so na mpanimfoc yi adi kan asoma ma wackcbc wcn nkurfoc no amnej ama wcn adwane ama aka onnibiefoc no. Ckyerj sj chunu saa mpanimfoc yi sj wcyj “Farasiifoc” wcn nneycej nko jna wcn nsjm nso nko.

Mfonin 6: Sana Angakyi Wosi

“Sana Angakyi Wosi”. Ntwerjej yi yj Sehwi kasa a wcatwerj agu jhyjn a ne Twi mu ne gye sj “woannane w’atikc” yj jhyjn bi a metwi bjnn chyjnkanani no ne no twetwee ne hyjn no ntwerjej no ho nkcmmc. Mebisaa no ntwerjej no ho asjm no, ckyerjj mu sj cno dej cyj chyjnkanani na cbjfa hyjn no na nwerjej no gu ho dada enti jhyjn wura no na cbjtumi akyerj saa ntwerjej no asej. Berj a mekcc jhyjnwura no hc no, ckyerjj mu sj nkurcfoc a cne wcn te mantam hc no nti na ctwerjj saa ntwerjej no guu ne hyjn no ho no. Cse sj wchunu n’anim a cne wcn di nkcmmc sere kama nanso sj cdane n’atikc pj na saa nkurcfoc no ara de no asi hc rekeka ne ho nsjm sj wakcgye sikaduro jno nti na ctwerjj saa ntwerjej no guu ne hyjn no akyiri no.

Mfonin 7: Aseda Bjn

Jhyjn a na wcatwerj ho “Aseda Bjn” (how do I thank you) yj jhyjn bi a mekctoo no wc Sehwi Asafo jhyjn gyinabea a na crepj ahyjntiafoc akc Sehwi Asanwinso. Mwbc pinii chyjnkanii no ne no twetwee nkcmmc faa n’ahyjndwuma no ne ne hyjn no ho ntwerjej no ho. Yjn nkcmmtwetwe no mu cmaa metee asej sj wayj jhyjn adwuma no mfej dunwctwe nie. Ckyerjj mu sj cdii kan twii obi hyjn bjjj mfej du ansa na sika kakraa a cyaej no ne hyjnwura no scc no so ma ckctcc cno ara ne dej. Saa mmoa ne hyjnwura no de boa no tccm ne hyjn dej no yjj no anisc na na cnhunu aseda ko a cmfa nna no jno nti na ctwerjj ne hyjn no ho “Aseda Bjn” no.

Mfonin 8: Pepe

“Pepe” (Pjpi) a jyi Sehwi kasa a ne pctc kasa mu yi “equal” nso yi jhyjn a mektoo no wc Sehwi jhyjn gyinbea hc a na cno retwjn apj ahyjntiafoc akc Sehwi Asanwinso. Jhyjnwura no nso me ne no twetwee nkcmmc bisaa no ne hyjn no ho ntwerjej no ase. Ckyerjj mu sj ne wiase a cbaej yi, adej a cmpj koraa ne asisie. Dej ckyiri ne sj obi ne obi bjy adwuma na sika kakraa bjba wcn nsam na cbjkyj asisi no. Sj jba no saa cyaa no de amemenemfe bjgye nanso cnam baabiara a na cde wo din. Ckyerj sj wei tumi de nnome b anti cno dej cyjne biribiara pjppjj.

Mfonin 9: Some Nyame Yie

“Som Nyame Yie” yj ntwerjej a jgu jhyjn a me ne chyjnkani no twetwee nkcmmc no ho. Saa hyjn yi yj adwuma firi Sehwi Asanwinso kc Sehwi Asafo. Me ne no twetwee nkcmmc no dej ckaej ara ne sj cno dej ctcc saa hyjn no wc obi hc wc Kumase. Berj a ctcc hyjn no na ntwerjej yi gu ho nti jnyj cno na ctwerjej. Metoaa so bisaa no sj enti sj cno ankasa hwj ntwerjej no a jdejn mfonini na jtwa kyerj amamfoc? Ckyerjj mu sj jyj afotuo a jtu amamfoc fo sj wcnsom wcn Nyankopcn yie na motomodwo dej jnyj.

Mfonin 10: Yesu Nti

“Yesu Nti” yj ntwerjej a na jgu ahyjn bi ho. Saa jhyjn yi ka ahyjn a me ne wcn bcc mpu ne mpu wc n’woramabc no mu berj a na mereboaboa nsjm ano ano ayj nhwehwjmu yi. Chyjnkanani no te Sehwi Wiawso na cyj adwuma kc nkura a wcatwa Sehwi Wiawso ho ahyia no so. Me ne no twetwe nkcmmc no ckyerjj mu sj cno dej cyj Bononi a cfiri Nsuatry na kuadwuma na jde no bjpuuee Sehwan mu. Cse cbaej no na nnocma mu yj den ma nti wanya sika ankgye asase na cbaa bi ckcfaa no ne no tenaej asaase n a cne no dccej. Afuo no bjy yie ara pj na cbaa no ne gyaej kcfaa cbarima foforc. Cdede mu saa na kcnayaa galamse adwuma bi ycej. Sika kakraa a cnyaej na cde kctcc jhyjn no

jna ctwerjj akyire “Yesu nti”. Kwaseabuo a cbaa no de buu no no nti, sj jnyj Yesu a cde n’ani too no so a, anka cyjj cbaa no biribi maa afuo no hweree wcn nyinaa.

Mfonin 11: Amamfoc Ano

Jhyjn bi nso a na wcatwerj ho “Amamfoc Ano” nso yj jhyjn cyj adwuma wc Sehwi Wiswso ne Sehwi Asanwinso mpctam hc. Na mekcc ne hc no, yjn nkcmmtwetwe mu no, cmaa metee asej sej sj nsjm a amamfoc keka too ne so mmerj bi de guu ne ho fi a na nokorj biara nni mu nti na ctwerjj saa nsjm yi guu ne hyjn no akyiri no. Ckyerj mu sj cfiri Sehwi akura bi a yjfrj hc Abrabra. Saa akura yi ase na na cne ne maame tej ne papa dej wammjto no. Adwuma titire a wcyj wc akura hc kuadwuma, wcdua ookoo. Na ne maame wc nwera asaase bi a wodua so kookoo a jnyj yie nti aburo ne jmo nana wcdua no wc saa asaase no so. Sjj na fam agudej sikakckcc yi bi wc asaase yi so nti galamsefoc bi baa hc na ctwaa bi tc maa wcn. Asaase no sika na cde maa me bjtoaa me papa dan bi a na osi a baamoa wuo bjfaa no no so. Dej jkaej na mede kctcc jhyjn a mede yj adwumma nkakrankakraa de ahwj me maame. Amamfoc se abofra a mennuruu

babirara a masi dan asan akctc jhyjn no dej makcgye sikaduro. Saa nsjm a na amamfoc keka no na jmaa metwerjj jhyjn no ho “Amamfoc ano” no.

Mfonin 12: Som Nyame Yie

“Som Nyame Yie” yj ntwerjej a jgu jhyjn bi ho. Saa jhyjn yi nso ka ahyjn a mekctoo wcn wc Sehwi Asafo jhyjn gyinabea hc no mu baako. Mebc pinii chyjnkani no ne no dii nkcmmc faa ne hyjn no ho ntwerjej no ho. Nkcmctwetwe no mu na mehunu sj cyj onyamesomni a cmfa cmfa ne nyamesom nni agorc koraa. Ckyerjj mu sj, sj jnyj onyame a csom no a anka sjsjj cnte ase. Cse wanya kaa akwanhyia mprjnsa a na jnyj agorc koraa nanso jnam Onyame a csom no no nti, cfiri mu fi a ne ho sei mmu no dwj. Ckyerj mu sj ne nyinaa yj Onyame a csom no yie no nti a enti ctwerjj saa ntwerjej yi de tu amamfoc fo titire no wcn a wcagye ato wcn ho so sj wcbjsom Onyame no sj wcnwere wcn ho nso no yie na jbsi wcn yie.

Mfonin 13: Onyame Bjj

“Onyame Bjj” yj ntwerjej a egu jhyjn bi a me ne chyjnkani no twetwee nkcmmc ho. Saa jhyjn yi fa ahyjntiafoc firi Sehwi Wiawso kc Sehwi Asanwinso. Chyjnkani no berj a mebc pinii no a me ne no redi nkcmmc no, ckyerjj mu sj cno dej cyj Asanteni a cfiri Nkawie na jhyjnwura no mmom na cyj Sehwi a cfiri Sehwi Tancso na Sehwi Wiawso na ctej. Jfa ne hyjn no ho ntwerjej no ho no ckyerjj mu sj jhyjnwura no na cmaa wctwerjej na jgyina ne gyidie a cwc wc Onyame mu no so nti na ctwerjej. Ckyerj sj cde n’ani ato Onyame so enti ade nyinaa mu no csu frj no na cnim nso sj Onyame bjj n’abisadej nyinaa ama no a cni no nhwammc da.

Mfonin 14: Wadwene Nono

Jhyjn a wcatwerj ho “Wadwene Nono” nso ka ahyjn a medii ho dwuma wc me nhwehwjmu no mu no ho. Jhyjn yi yj adwuma firi Sehwi Asanwinso kc Kumase. Chyjnkanani no ne jhyjnwura no nyinaa yj Abonofoc a wcfiri Bono Takyiman. Kuadwuma na jde wcn bjpuue Sehswiman mu. Mebisaa no botaej nti a ctwerjj saa ntwerjej yi guu ne hyjn no ho no, ckyerjj mu sj na cwc ahyjn mmienu a na cde yj adwuma wc Takyiman na berj a cnyaa asaase wc Sehwi no, ctcnn n’ahyjn mmienu no nyinaa na cbjtenaa Sehwi.yei na obi a cne no bc afipam wc Takyiman a n acne no twe efisaase bi ho manson hunuu sj watontcn n’ahyjn susuu sj ne na akwere no nti na watontc n. cnenam baabiara a na crekeka akyerj amamfoc. Berj a ne mfuo no baej ara

ƣ na cktcc jhyjn wei na ctwerjj ho “W’adwene nono” kyery sj na papa no adwene ne sj ahia no nti na watontcn n’ ahyjn no na cnnim sj cde sika no reyj biribi papa wc baabi. Berj a na me ne no kasa no na ckyery sj jnam saa mfuo yi so watotc ahyjn mmijnsa a mmienu wc Tackyiman na baako nso wc Sehwi ne nyinaa watwerj saa ntwerjej yi agu anim ne akyire.

4.2. Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyjn ho ntwerjej ahodoc no

Nkyerjasej ahodoc na ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ntwerjej ahodoc a wctwerj gu ahyjn ho no jbi fa cdc ho, jbi fa gyidie ho, jbi fa Onyankopcn ho, jbi nso fa akutiabc, nkuranhyj, afotuo, din bc ne dej jkeka ho. Makyekyj saa nkyerjasej yi mu mmijnsa; ntwerjej a jfa gyidie ho, ntwerjej a jfa cdc ho ne ntwerjej a wcde yi ahi.

4.2.1 Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho

Cdc yj adej a sj onipa yi firi n’abrabc mu a jnyj yie da, ne saa nti cdc di dwuma wc baabi a nnipakuo wc biara. Sj nnipa mmienu mpo te faako na cdc nni wcn ntam a dej wcbjyj biara nni hc a jbjyj yie. jda adi wc Twerj Kronkron mu sj Onyankopcn dii kan dcc yjn nti yjn nso yjn nnodc yjn ho saa ara. Wei tumi hyj ahyjnwuranom bi nkuran ma wcde ntwerjej a jfa cdc ho gu wcn ahyjn ho. Ahyjnwuranom nam saa ntwerjej yi so kasa kyery ahyjntiafoc nyinaa fa cdc ho. Ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho no bi na jdidi soc yi; Love, I love you, forgive, one love, jnam obi so ne ade.

Jhyjn a na jhyjnwura no atwerj akyire “Cdc” no mebisaa no dej nti a ctwerjj saa asjmfua no guu jhyjn no akyi no, ckasa sj wiase sj woyi cdc firi hc a onipa abrabc

nyinaa bjsje. ckyerjj mu sj abrac papa biara nnyinasoc ne cdc sj woyi cdc si nkyjn a, biribiara nni hc a wobjtumi de ahyj anan mu. Wei kyerj yjn sj cdc di mu pa ara wc onipa abrac mu. ctoaa so kaa sj nipa adwene bjdi mu ama watu mpcn a na agyina cdc so, jnam saa so na jmaa cde saa ntwerjej no guu ne kaa akyi no.

Ahyjntiafoc binom nso daa no adi kyerjj me sj wchu nterjej wc ahyjn ho a jfa cdc ho a nkyerjasej a wcnya ne sj, wiase nyinaa gyina cdc so. Wckyerj mu sj Otumfoc a cbcc wiase yi no gyinaa cdc so na cde bcej.

“Fakyj” ne “Yj papa” nso yj ntwerjej a na jwc ahyjn bi a me ne ahyjntiafoc a na wcte saa ahyjn no mu no dii nkemmc faa nkyerjasej a wcde ma ntwerjej no. Dej wcka kyerjj me ne sj jnam sj bcne mpa nipa ho nti jyj djn ara a obi bjtumi afom wo. Sj jba saa na wonni cdc ma oniikorc no a wafom wo no a, jyj den sj wode bjkyj no. Sj yjnya cdc mema yjn ho a na yjbjtumi de yjn mfomsoc akyekyj yjn ho ama yjtumi atena cdc ne asomdwoej mu. Wei kyerj sj fakyj nni hc a na berj biara basabasayj na jbjkc so wc wiase yi mu. Wckyerj sj “Yj papa” no nso kyerj sj dej nipa bjyj biara jtwa sj jwie papayj. Woyj papa a wonya adwene pa wc obiara ho na wotumi kc w’anim wc biribiara mu. Dej wcde twa toc ne sj bcne bebrebe dej jne mmusuo na jnam.

“Jnam obi so” yj ntwerjej a na jwc jhyjn ho wc Boako. Mede m’aso too fam tietiee nkyerjasej a akwantufoc ne ahyjnkafoc binom de ma “jnam obi so” a na watwerj agu jhyjn no ho no. Nkyerjmu no kyerj sj onipa dan ne nycnko nipa wc wiase asetena yi mu. Biribiara nni hc a wobjtumi ayj a obi remmoa wo. Onipa a cboa wo no nyaa cdc bi maa wo nti na cyjj wo saa mmoa no. Enti sj jyj nhyira, yidie, fahodie ne dej jkeka ho

no, jnam obi a cnyaa cdc bi maa wo so nti wo nso yj saa ara ma afoforc nnya wo so mfasoc na aboa cman no nyinaa mpuntuo.

Jhyjnwura a na wadwi ntwerjej “Me dc ne woara” agu ne hyjn ho wc Sehwi Dwenese no kyerjj mu sj ne yere na cmaa no biribi kakra ma cdehyjj n’adwuma ase, na jnam jno so na ctumi tcc saa hyjn no. Wei nti cpj sj amansan nyinaa hunu cdc a ne yere tumi nya maa no. Jno nti na ctwerjj saa ntwerjej no guu ne hyjn no akyi no. Cde reda cdc a cwc ma ne yere no adi.

4.2.2 Nkerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho

Akanfoc wc gyidie wc nnejma a atwa wc ho ahyia mu, abcdej na Onyankopcn a cbcc adej nyinaa no mu. Ahyjnwuranom tumi gyina ahyjn ho ntwerjej da wcn gyidie a jwc nnejma a atwa wcn ho ahyia no adi. Gyidie ne sj woregye biribi (Sj jyj ade a yjhunu anaa yjnhunu, nimdej bi, nsusuij bi, adwene bi) ato mu sj jdi dwuma. Gyidie boa Akanfoc ne nnipa a wcwc wiase nyinaa, na jma onipa dwumadie biara si pi si ta. Nkyerjasej a ahyjnwuranom a me ne wcn twetwee nkcmmc daa no adi na jdidi soc yi.

Mehunu jhyjn a na ntwerjej “ Gyidie” wc akyire no mebc pinii jhyjn no na mebisaa ne wura. Mebisaa no dej nti a ctwerjj saa ntwerjej no guu ne hyjn no akyi. ckyerjj mu sj wiase biribiara gyina gyidie so, dej wode wo gyidie bjhyj mu no, jno na jba mu ma wo. Gyidie tumi ma onipa di dwuma a jyj den sj anka onipa no bjyj. ckcc so kyerjj mu sj jnam gyidie so na jboa no ma ctumi tcc saa hyjn no. Ne saa nti cmfa gyidie ho nsjm nni agorc. Enti dej cbjyj biara cde ne gyidie hyj mu ma asi no yie. Ckyerjj mu sj akwantufoc

ne ckenkanfoc biara nso a cbjkenkan dej cde agu ne hyjn no akyi no, jma saa onipa no nya gyidie wc n'abrabc mu.

“Gye no di” yj ntwerjj a na jgu ahyjn bi a mehunu wc Sehwi Asanwinso. Me ne akwantufoc a na wwc jhyjn yi mu no dii nkcmmc na mebisaa wcn nkyerjasej a jwc ntwerjej a jgu jhyjn no akyi no. Akwantufoc no mu dodoc no nnim sj ntwerjej bi mpo wc jhyjn no akyi. Wcn a na wcahunu ntwerjej no kyerjj mu sj wohunu “gye no di” no a jwc jhyjn no akyi no wchunu sj jfa Onyankopcn ho. Wckyerjj mu sj jhyjnwura no wc gyidie wc Onyankopcn mu a jnam so ma cde saa ntwerjj no agu ne hyjn ho. Ebinom nso kyerjj mu sj jhyjnwura no wc gyidie wc chyjnkani no mu enti, crekasa akyerj akwantufoc no sj wcnya gyidie wc hyjnkani no mu na cde wcn bjkc akcduru beaej biara a wcrekc. Jkyerj sj chyjnkani no nsa mu yj den na cnim ahyjnka dwuma no mu yie na cwc ho nimdej nso.

Nkyereasej a ahyjnwuranom a me ne wcn dii nkcmmc wc ntwerjej a jwc ahyjn ho no de maa wc ahyjn binom a na ntwerjej a jwc ho no bi ne, “Adom wc wim, jyj adom” da no adi sj saa ntwerjej yi da gyidie sononko a atwerjfoc anaa ahyjnwuranom wc wc adom ne gyidie ho. Wckyerjj mu sj wwc gyidie sj adom bi wc hc a jtumi dom onipa wc ne mmerj mu.

Wei na jma nkurcfoc tumi ka sj, “Adom reyj adwuma a biribiara nni hc a jbtumi asi ano”. Wei kyerj gyidie a ahyjnwuranom wc wc adom mu. Wwc gyidie sj adom ma ne nsa so a biribiara yj yie na jma onipakorc no asomdwoej.

“Jnkaakyi” nso yj ntwerjej a na jwc jhyjn bi a me ne chyjnkani no twetwee nkcmmc faa ntwerjej no asekyerj ho. Yjn nkcmmtwetwe no mu no, jdaa adi sj jnam gyidie a

jhyjnwura no wc wc Onyankopcn ho no nti na ctwerjj saa ntwerjej no. Asekyerj ne sj jmfafa ho ne dej jrekc so, anaa dej asje wc w'abrabc mu, jsiane sj cwc gyidie wc Onyankopcn mu nti dej jtej biara mmerj pa bjba.

Me ne ahyjntiafoc a na wcwc ahyjn a ntwerjej a jwc ho ne "Why not Jesus twetwee nkcmmc faa nkyerjasej a wcnya firi ntwerjej a jgu ahyjn ne ho no. Ebi kyerj sj jnam sj wcrepj ntjm nti wcantumi ankan ntwerjej a na jwc ahyjn ne ho no. Wcn a wctumi kann ntwerjej no nso mu bi kaa sj jsiane sj ntwerjej a jwc ahyjn ho dodoc no ara ne chyjnkani a cretwi ahyjn no suban ne wcn gyidie nkc no nti jyj a wcnhyj da mfa wcn adwene nkc so. Mmom wcn a wctumi kann ntwerjej no na wcdwene ho yie no tumi nyaa nkyerjasej a na jmu da hc fann maa ntwerjej, "Sj jnyj Yesu a" a na jwc ahyjn ne ho no. Adwenkyerj ne nkcmmtwetwe no kcwiee sj, jnam sj Ghanafo mu dodoc gye Yesu Kristo ne ne nkyerjkyerj di no nti wcde wcn tebea biara dan no. Sj biribi ha wo na sj wonya de du Yesu anim nko ara dej a na wo haw to atwa. Jnam sj wcagye adi sj Yesu nko na cma nkwagyej ne fawohodie nti wcwc anidasoc sj wcde wcn haw to n'anim a wcbjnya anoyie. Enti ntwerjej "Sj jnyj Yesu a" a jwc jhyjn no akyi no nkyerjasej ne sj jyj sj onipa biara de ne haw nyinaa bjto Yesu Kristo so ama watumi anya nkwagyej ne fawohodie pa.

Ntwerej na jwc ahyjn a jyj adwuma wc Berekum a jwc Bono ne Ahafo mantam no na hyjnkani no ara ne hyjn anaa ahyjn wura no. Metwe pinn no ne no dii nkcmmc kakra faa ntwerjej a cde agu ne ahyjn ne ho no. Mebisaa no ma ckaan dej w'atwerj agu hyjn no akyi no sj, "Metwe ma Yesu". Wei so na mede yjn nkcmmdie no gyinaej. Ckaa sj nipa gyidie na jgye no nkwa. cwc gyidie sj ctumi twe akra dodoc ma Yesu a cno nso

bjfa so ahyira no. Wei nti cde ne bra nyinaa ahyj Yesu nsa sjde jbjyj a cbjtumi atwe akra ama Yesu. Cde kaa ho sj woyj sj wobjtwe akra ama Yesu anaa wobjma afoforc ahu Yesu a gye sj wobc bra a jfata Yesu. Wei nti chunu ntwerjej no a jwc ahyjn no akyi no a na akae no sj jsj no sj cbc bra kronkron na afoforc ahwj so asakyerj. Jnam sj wotwe akra ma Yesu a na worej wo kra ho adwuma nti cnim sj sj ctumi twe akra ma Yesu a cbjnya nhyira ne cgyej wc akyire. Csane ka toaa so sj cde ayj kwan a cde ka asjmpa no kyerj afoforc. Sj wohu ntwerjej no a jwc ahyjn ne ho no a jkasa kyerj wo sj jtwa sj wobc bra jbjtumi atwe afoforc ama Yesu na woanya daa nkwa.

“Bc dam ma Yesu” yj ntwerjej a na jwc ahyjn bi ho wc Sehwi Asafo. Me ne akwantufoc ne hyjnkani no twetwee nkcmmc wc ntwerjej no a jgu saa hyjn no akyi no ho. Onipa baako pj na ctumi ka kyerjj me sj cno de cni berj ma ahyjn ho ntwerjej, ne dej ara ne sj jhyjn no de no bjkc akcduru beaej a crekc. Wcn a wcnjaa berj kann ntwerjej no nso daa nkyerjasej a wcnja firi ntwerjej no a jwc jhyjn no ho no mu. Akwantufoc dej no kcwiee sj ntwerjej “Bc dam ma Yesu” no ybjtumi akyj mu mmienu, “Bc dam” ne “ma Yesu”. Wcdaa no adi sj saa “Bc dam” yi nkyerj sj onipa no ate nkensen nenam mmcnten so, jkyerj sj onipa no de ne ho nyinaa ama “biribi” anaa “obi”. Wei kyerj sj cnkc nnya saa nipa korc anaa ade korc no. Jna “ma Yesu” no nso kyerj ade korc a onipa no de ne ho ama no no. “Ma Yesu” nkyerjasej a akwantufoc no de too twa kyerj sj jhyjnwura no de ne ho nyinaa ama Yesu Kristo. N’adidie mu, ne ntadehyj mu, n’akwantuo mu ne dej jka ho nyinaa gyina Yesu Kristo so.

Csom ahodoc a jwc wiase afanan nyinaa gye mpaebc di. Woba Ghanaman yi mu a, yjwc csom atitire mmijnsa, saa som mmijnsa yi ne, Kristosom, Nkramosom ne abosomsom.

Woyi mpaebc fi saa som mmijnsa yi biara mu a na jrekame ayj sj csom no atc sini. Mehunuu ahyjn a na ntwerjej “kceso bc mpaiej” gu akyire no, menyaa mmerj hwehwjj jhyjnwura no ankasa ne no dii nkitaho faa ntwerjej no ho. Saa berj yi na me ne akwantufoc mmijnsa adi kan atwetwe ho nkcmmc dada. Jhyjnwura no kyerjj mu sj mpaebc ayj sj suman a nipa biara de bc ne ho ban firi ahonhommcne ho. Mpaebc yj aduro tatahwe a jtumi adej nyinaa yj. Ckyerjj sj woyi mpaebc firi hc a, Kristosom, Nkramosom ne Abosomsom nyinaa rentumi nni mu anaa nni dwuma papa biara. Sj wo bc mpaie a jbue akwan bebree ma wo na jma wogye wo ho firi atamfo nsam. Jsiane dwuma a mpaebc di nti jnni sj nipa twe ne ho firi ho amma wankc nschwj mu. Nkyerjasej a nkcmmtwetwe a me ne akwantufoc ne hyjn wura no twetweej no nyinaa daa adi sj woyi mpaebc firi wo bra mu a, sj woyj Kristoni, Kramoni anaa Bosomsomni no jremfa wo awieej pa mmerj wo. Mpaebc yj adej a jsj sj nipa de di dwuma berj biara.

“Nyame nti” yj ntwerjej a jwc jhyjn bi a wcde yj adwuma firi Sehwi Asanwinso kc Juaboso a jwc Sehwi a jwc Atcej Mantam. Chyjnkanani no maa metee asej sj, jnam sj cde ne ho ato Onyame so nti abisadej biara a cde bjto N’anim no cyj ma no. Wei ma jda adi sj dej nipa bjyj biara no sj Nyame pue mu a jsi no yie. Ckyerj mu sj cde ne ho ato Onyame so nti dej ctamfoc no bjyj atia no biara jnyj yie .

Akanfoc wc gyidie wc nipa a wcboa wcn mu. Mehunuu ahyjn bi a na wcde ntwerjej “Boafo ne Nyame” adi dwuma anaa agu ho. Ahyjntiafoc a wcwc ahyjn no mu no daa no adi sj Onyankopcn ne obi a ctumi boa onibie. Cno nko na cboa nnipa a cnhwj onipa no biribi a cwc anaa ne diberj. Hyjnwura no de saa ntwerjej yi dii dwuma wc hyjn no

ho ama wcn a wcnni obiara no jnya gyidie sj Onyankopcn te ase yi nko ara de mmoa bjfi ne hc aba. Wei da hyjnwura no gyidie a cwc wc Onyankopcn mu sj cno ne boafokjse a adej nyinaa yj ne dej. Wonya Nyankopcn sj wo boafokjse a adej nyinaa di boa wo na jde wo kc awieij pa a animuonyam wc mu.

Na ntwerjej “Yesu din mu” ne wc ahyjn bi a na jwc Sehwi Asafo ho. Hjnkanino kaa sj sa ntwerjej yi ase kyerj ne gyidie a cwc wc Yesu mu. Dej jdi kan no kasa fa gyidie a nipa no wc wc Yesu din mu. jnam saa edin yi so na nipa tumi nya fahodie wc bcne ho Akristofoc wc gyidie wc edin yi mu sj jno nko ara na jma nipa nya daa nkwa, wei nti sj obi bc Yesu din no a ahohom bcne a wcko tia saa nipa ma nipa no gye ne ho. Wei kyerj sj sj wode wo ho to saa din yi so wonya nkawahosan. Wckyerjj sj, wogyedindino di a ne tumi nso di w’akyi na jbc wo ho ban firi mmusuo ne jsane ho.

4.2.3 Nkyerjasej a ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa ahiye ho

Akanfoc tumi de ahyjn akyire ntwerjej yi nkurcfoc ahi anaa hyj nkurcfoc abofuo. Jnam sj wati-me-waka-me jnyj adej a jbjtumi afiri nnipa ntam nti berj biara jyj a dej nkurcfoc de ma wcn atamfo aniwuo anaa biribi yj wcn ya pa ara ne sj wcbjyj biribi a saa nkurcfoc yi a wctan wcn yi bjhu na wcasesa w’adwene. Kwan a wcfa so de yi ahi no bi ne sj wcbjtwerj nsjm bi a jbc akutia agu wcn ahyjn ho na sj nipa a wcde rebc no akutia no hunu a ayj no yj. Ahyjn ho ntwerjej a yjde bc akutia no bi na jdidi soc yi; Againstfoc, jnyj aduro, jda wonim, nipa nyj, yj de kc hen? Nkratoc akwanhodoc Farasifoc, Yesu nti, Metamfo jni jwu, Jkom yjya, efie ne fie, Jkaa obi nko a, Aka m’ani,

sika yj akcnc, mente sj wo, Adasa pj mmcbrc, Adasa, nkratoc akwanhodoc Nhyira ba, yjnka ma wonte ne obiara wc problem.

Ahyjntiafoc a me ne wcn dii nkutaho no maa menyaa nteasej sj nteasej a wcn ya firi ahyjn akyire ntwerjej a jfa ahiye ho no tumi hyj wcn nkuran ma wctumi yj biribi a jbjtumi ama biribi aba wcn nsjm ama w'atamfo antwerj biribi saa anyi wcn ahi. Ahyjntiafoc no kyerjj mu sj saa ntwerjej yi hyj atamfoc no aniwuo. Ntwerjej bi te sj "Farasifoc ne againstfoc da adi pefee sj n'atamfoc no dccso. Twerj Kronkron mu no na Farasifoc yj nkurcfo bi a na wcnnye Yesu Kristo nkyerjkyerj nto mu nti na wcpj sj woyi no firi hc. Ahyjnwuranom de hyj wcn atamfoc abofuo anaa wcde yi wcn ahi.

Ahyjntiafoc ne ahyjnwuranom binom kaa sj wcde ahyjn akyire ntwerjej a yjde yi ahi no binom so tu atamfoc fo ma wcesa. Ntwerjej bi te sj "Jda w'anim, Yj de kc hen?, metamfo jni jwu, obiara wc problem, Yjnka ma wonte, jkom yjya ma nipa. Wohunu sj obi atwerj ne hyjn akyire 'Ahye amamfoc" na sj woyj obi a wo ne saa onipa no ntam yj pa ara na biribi nti mo ntam atete a, wonya hunu saa pj jtumi ma wosesa w'adwene na wo ne onipa no sane bom bio. "Jda w'anim, Yjde kc hen? ne pii a jkeka ho no, jwc mu sj yjde yi ahi dej nanso jtumi yj afotudej de ma onipa korc a ctwerjfoc no de reyi no ahi no.

"Yesu nti", "jyj adom" ne "metamfo ani awu" yj ntwerjej a jwc ahyjn mmijnsa bi a na jwc Sehwi Asawinso, metwe bjnn ahyjnkafoc a wcde saa ahyjn yinom yj adwuma no bisaa wcn nteasej a wcn ya firi ntwerjej no mu. Nkyerjasej a wcde maa me no ma jdaa adi sj mfidie ne apam bcne a w'atamfo hyehyj maa wo no nyinaa antumi anyj adwuma. Wei nti wcde saa ntwerjej yi gu wcn ahyjn akyire na obiara kan na cka ho a na ahyj no

abofuo. Ahyjn a na ntwerjej, “metamfo ani awu” ne “Yesu nti” ahyjnkafofoc no kyerjj mu sj nkankyej dodoc a ctamfoc no kankyeej sj cde bjsje wcn no Yesu ama amma mu. Jnam sj ctamfo no nsusuij no amma mu nti na jkyerj sj wadi nkoguo.

4.2.4 Afotuo

Afotuo nyj adej a Akanfoc ne Ghana anaa wiase afaanan nyinaa kc gya no akyire. Wcn ade nyinaa mu no wcdane afotuo sjdej jbjyj a wcnam so bjbc bra pa a jbjma nkyirimma nso ahwj so ayj dej jtene wc wcn asetena mu. Ne saa nti ahyjnwuranom binom tumi de ntwerjej a jfa afotuo ho gu wcn ahyjn ho sjdej jbjyj a jbjyj nhwjsoc ama nkyirimma.

Ahyjn wura a na ntwerjej “Jnyj barima ne barima” gu ne ahyjn ho no maa menyaa nteasej sj wiase sj yjbc wo barimma a jyj adej a asodie kjsej ka ho. Jkyerjj sj wcwoo no na nnejma mu yj den pa ara. Wei maa cfaa brj mu ansa crebjyj nipa titire anaa creduru baabi a wanyini aduru yi. jnyj jno nko, csane kaa sj, yjwoo no barimma baako a na cda mmaa mu, wei nti na dej jbjysi wc abusua mu biara no wcdan no. Dej ckyerjj mu kcsiiij ara ne sj yjwo wo barimma a jtwa sj wohyj wo sapc mu nsuo na watumi ako akc w’anim. Sj w’abusuo bjtumi adi yie a agyina wo mmcdemmc so, wo mma skuusjm bjdi mu a agyina wo so. Yjwo wo barimma dej na adwuma a jyj duru na yjde ato wo kcn mu.

Afotuo baako so Akanfoc nnya wo akyire ne kwan a cdasani faa so baa asase yi so ne kwan a cbjfa so akc ne nsamankyire. ‘Yjde adagya na jbaej’ yj ntwerjej a wcte mu ne nkyerjkyerjmu sj onipa biara baa asase wei so a na tam anaa aduradej biara nni ne ho. Wcde saa ntwerjej yi retu ahyjntiafoc fo sj jnsj sj nnipa kyerj ne ho wc abrabc mu. Ntaadej ne atam a wode afura no nti wohunu wo ho sj wo ara ne wo ara no, jda bi bjba

a wobjda adagya. Na da no nso bjba a wo sika a woaanya nyinaa akyi no wcbjbc wo adagya jsiane sj saa brj no na wonni ano a wobjtumi de akasa ama wo ho. Ne tiawa mu ara ne sj onipa hia ahwjiye ne ahobrijasej wc abrabc mu. Ahomasoc ne ahohyehyj no remfa yjn nkc baabiara.

'Nya gyidie wc nyane mu' ne 'Nkwa na ehia' yj ntwerjej a na wadwi jgu ahyjn bi a jyj adwuma wc Asante mantam, 'Pray for life' no wc ahyjn no anim na 'Nya gyidie wc nyane mu' no nso wc ahyjn no akyi. Chyjnkanani a otwi saa ahyjn yi kaa sj ogyina gyidie a wanya no wc abrabc mu na cde twerjj ntwerjej no guu ahyjn no akyi. Dej nti a ctwerjej ne sj cde retu ahyjntiafoc ne ahyjntiafoc fo sj wcmfa Nyame nyj wcn adej nyinaa. ckaa sj wonya gyidie wc Nyame mu a wo nsa nsi fam da. Dej wobjyj biara wie pjyj. Wode wo gyidie hyj nipa mu a cbjdi wo hwammc. Wode wo gyidie rehyj Nyame mu no na wcrebc mpaej ma wanya nkwa. Wiase yi mu nkwa hia sene biribiara. Wei nti na nkurcfof ka sj wowc nkwa a na wowc adej nyinaa. Wei nti hyjnwura no de saa ntwerjej no guu ahyjn no akyi de tu ahyjntiafoc fo sj wcnsu nkwa na nyj ahodej. Wonya ahodej a jbtumi jfiri wo nsa berj biara, wowc nkwa dej wahwere mpo bjtumi abjdaa wo nsa bio.

Wcn a wcwc sika ne ahiafoc nyinaa fa ahokyerj ne cbrj mu wc cbra srj yi so. Me nhwehwjmu yi de me kcpuee Sehwi Boako, jhc na mehunu jhyjn bi a na ntwerjej, "cbra yj cko" gu akyire. Chyjnkanani yi maa metee asej sj, dej nti a cfaa saa ntwerjej yi ne sj cbra te sj wowc akono, wogyae wo ho a w'anigyej bjdane awerjhoc ama wo. Sjdej wowc akono a berj biara jsj sj w'ani da hc no, saa ara na jtej wc abrabc mu. Abrabc hia nsiyc ne akokoduro, cbra mu yj den a wode akokoduro ne nsiyc bjko apere

w'animuonyam ne wo daakye. Wokyiri akokoduro, adwumaden ne nsiyc firi w'abrabc mu a animguasej bjfura wo ntoma. Wei nti jhyjnwura no dwii ntwerjej yi guu ne hyjn ho sjdej jbjyj a cde bjtu ahyjntiafoc fo ama wcatumi ayere wcn ho abc bra akc wcn anim.

“Biribiara wc ne mmerj” ne “Adom wc wim” yj jhyjn ho ntwerjej a me ne jhyjnwura ne chyjnkani no twetwee nkcmmc nyaa nteasej a jwc mu. Dej wckaaej ne sj, sjdej Twerj Kronkron sej no, “Biribiara a jwc wiase biara wc ne mmerj”, sj ne berj duru nko ara dej a jbjba mu. Wei nti dej jhia ne sj wobjnya abotare de atwijn sj mmerj pa no bjba. Wonya abotare yj adej a jtumi wie pjyj. “Adom wc wim” jnti woretwijn mmerj pa no na wanya gyidie sj Adom bi bjso wo so. Adom no nnuruu wo so a na jnkyerj sj saa na abrabc no bjyj. Jba wc ne mmerj mu, enti jduru wo so nko ara dej a jbjba mu ama wo.

4.3 Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej nya wc ahyjnwuranom, ahyjntiafoc ne ahyjnkafoc so

Nsunsuansoc asekyerj ne deε dwumadie anaa biribi a wayε ma atwam no gya no wc onipa a cyεε adeε no anaa onipa a wcyεε adeε bi tiaa no no so.

Yεtumi nya nsunsuansoc a εyε papa anaa bcne. Jtc mmerj bi a obi yε bcne bi ma jho nsuusausoc tumi ba cmanmu no nyinaa so. Wei kyereε se deε wobeye biara wc nsunsuansoc a εde bebre wo anaa nnipa a wo ne wcn te no. Wei nti deε wobeye biara ho hia se wodwene nsunsuansoc a εbenya wc woankasa wo so ne nkurcfoc nso so. Nsunsuansoc a εyε papa no tumi de mpontuo ne kankc bre ankorjankore ne cmanmu no nyinaa. Saa ara nso na nsunsuansoc bcne tumi yε mmusuo a εtumi beyε ntam kesee de ma cman no.

Ntwereɛɛ a ahyɛnwuranom twere gu wcn ahyjn ho tumi nya nsunsuansoc wc ahyɛnwuranom, ahyjnkafoɔ ne ahyjntiafoɔ no nyinaa so.

Makye nsunsuansoc no mu mmienu, deɛ jnya wc cman no so ne deɛ jnya wc ctwerɛfo (hyɛnwura no) so. Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerɛɛɛ nya wc ahyjntiafoɔ (cman) ne atwerɛfoɔ (hyɛnwuranom) so no na makyerɛkyerɛ mu wc aseɛ hc yi.

4.3.1 Ahyjn ho ntwerɛɛɛ a ɛfa cdc ho nsunsuansoc

Ahyjn ho ntwerɛɛɛ a ɛfa cdc ho na nya nsuusuanosoc wc ahyɛnwuranom ne ahyjntiafoɔ nyinaa so. Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerɛɛɛ a ɛkasa fa cdc ho de ba ctwerjfoɔ no so ne sj jma cpere sj berj biara cbjtumi ayj anaa akyerj cdc ama afoforc sjdej jbjyj a n'abrabc bjda ntwerjej a jwc ne ahyjn no akyi no bjfa. Wei tumi ma hyjnwura no kyerj cdc kann anaa cdc a jnu yc duru ma obiara a cne no hyia no. Saa ntwerjej a jfa cdc ho yi ara nso ma ahyjnwuranom bc bra papa. Wobjtumi akyerj cdc a na jtwa sj wobc bra papa. Wei nti nipa cde ntwerjej a, jfa cdc ho jgu ne ahyjn ho no mia n'ani bc bra pa ama jne ntwerjej a jwc ahyjn no akyi no jnya twaka.

Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho nya wc ahyjnkafoɔ so no reyj ne nsunsuansoc a jnya wc ahyjnwuranom so no ayj pj. Sjdej jtej wc ahyjnwuranom soc no, ahyjnkafoɔ a wcka ahyjn anaa ahyjn a ntwerjej a jwc ho no kasa fa cdc ho no taa da cdc adi. Jma dej wcyj no abrabc mu biara da cdc adi. Jsiane sj wobc cdc ho dawuro a, jtwa sj wo nso wo da cdc adi. Wei nti nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho de ba ne sj jma ahyjnkafoɔ no bc bra a jda cdc adi. Ahyjnkafoɔ a wcka ahyjn a jtete saa no tiri mu ntaa nyj den, wcde bcne kyj na wcsane nso yj ayamyie.

Ahyjn ho ntwerjej a jfa cdc ho no nya nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so jwc wcn ahyjn foro mu. Ahyjntiafoc a me ne wcn dii nkitaho no daa no adi sj ahyjn ho ntwerjej tumi nya nsunsuansoc wc wcn so. Wcforo ahyjn a ntwerjej a jwc ho no kasa fa cdc ho a, wcnya atenka ne cpj pa sj wcbjforc saa hyjn no sene dej jmfa cdc ho no. Wckyerj sj saa ntwerjej a jfa cdc ho no mu bebree ma ahyjntiafoc nkuranhyj a jboa wcn ma wctumi da cdc adi jnkanka jwc wcn akwantuo no mu. Sj ebia obi bjtia obi wc jhyjn no mu anaa sj obi bjdi kan wc jhyjn no mu na cfoforc bjtena ne nkyjn no, ckwan a wcbjfa so akyea wcn ho adi wcn ho nkcmmc no nyinaa yj cdc ho nsunsuansoc no bi.

4. 3.2 Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafoc so

Yjnam gyidie so nya awerjhyjmu sjdey jnni hc anaa adej ne yj yj den bjtumi ayj yie. Gyidie na jma yjtumi di dwuma a jboro yjn ahocden so. Wei kyerj sj gyidie di dwuma titire wc nipa abrabc mu. Ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho no tumi nya nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafoc nyinaa so. Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho nya wc ahyjnwuranom, ahyjntiafoc ne drabcfofoc ho na jdidi soc yi.

4. 3.3 Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom so

Ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho bi te sj “Gye no di” a, hyjnwura no maa menyaa nteasej sj saa ntwerjej a cdwi guu ne ahyjn ne ho no jnya nsunsuansoc wc ne so. Ckyerj sj ntwerjej ne nteasej a cwc no ma cnya gyidie wc biribiara mu. Cnam saa gyidie a ntwerjej no ma cnya no nti dej cbjyj biara no ne gyidie no hyj no nkuran ma dej cbjyj

biara no wie mudie. Csane nso kaa sj ahyjn ne ho ntwerjej no hyj no den, saa denhyj yi ma cnya akokoduro yj biribiara. Wei nti jda adi wc ne dwumadie biara mu. Ntwerjej no ama watu mpcn wc abrafc mu.

4. 3.4 Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjnkafof so

Ntwerjej a wcadwi agu ahyjn bebree ho no tumi nya nsunsuansoc wc ahyjnkafof a wcka saa ahyjn no so. Ntwerjej a jwc ahyjn ho a jfa gyidie ho no tumi nya nsunsuansoc pa wc ahyjnkafof no so. Ahyjnkafof no mu fa kjsje kaa sj ntwerjej a jfa gyidie ho no hyj wcn nkuran. Dej nti a wckaa saa ne sj, ntwerjej no kae wcn sj jsj sj wcnja gyidie ne awerjhyjmu sj dej jtej biara no da no bjkc awieej no anaa sj adej bjsa no na wcnja wcn kakra de ahyj wcn ho. Wei kanyan wcn ma wctumi yj adwuma no yie.

Ahyjnkafof a wcn ahyjn ho ntwerjej no fa gyidie ho no mu bi maa metee asej sj gyidie ho ntwerjej a jwc ahyjn a wcka ne ho ma wcn anidasoc. Wckaa sj jtc da bi a na adwuma no mu ayere a wcede bc so koraa jmmc, jduru saa mmerj no a, dej jma wcn awerjhyjmu ara ne wcn ahyjn no ho ntwerjej no. Awerjhyjmu no a ntwerjej no de ma wcn no ma wcmpa aba sj adwuma no asje. Wcmia wcn ani yj adwuma ma wcnja adwuma no ho mfaso pa.

Ebiinom nso kaa sj ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho no ma wosua sjdej yjsi abotare. Wckyerj sj adwuma mu yj den na woanya abotare a wobjgyae adwuma no yj. Wei na dodoc no anya biribiara amfa wcn ho anto so a, wodane awifoc no. Wchwj ntwerjej no a jma wcn gyidie sj dabi dabi jbjyj yie. Jba no saa a wcnja abotare wc adwuma no mu sj jkyj sj djn koraa mmerj pa bjba.

Ne korakora no ntwerjej a jwc ahyjn ho a jkasa fa gyidie ho no boa ahyjnkafof no na ma wcnja abotare, awerjhyjmu ne nkuranhyj de yj wcn adwuma no na jma wcn adwuma no nso di mu.

4.3.5 Ahyjn ho ntwerjej a jkasa fa gyidie ho nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so

Ahyjntiafoc dodoc no ara na wchwj ntwerjej a jwc ahyjn ho ansa wcaforo saa ahyjn no. Ntwerjej a jwowc ahyjn akyire no bebree nya nsunsuansoc wc ahyjntiafoc no so. Ahyjntiafoc no bi kaa sj wchu ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho a wcnja awerjhyjm ne anidasoc wc wcn bra mu. Wei nti ahyjn a jho ntwerjej fa gyidie ho no nya nsunsuansoc papa wc wcn abrafc mu. Sj jyj dwa na wcredi anaa sj adwuma biara a wcbjyj no wcnja kankc wc mu. Sjdej wjkyerj no, ahyjn ho ntwerjej bi te sj, “Adom wc wim”, “Mmere pa bjba” ne dej jkeka ho no hyj wcn nkuran san ma wcnja gyidie mapa wc wcn nnwuma mu.

4.3.6 Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiye ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafof ne ahyjntiafoc so

Jsiane sj ahiye yj adej a Akanfoc nam so de bc wcn atamfoc akutia nti wcnnyaa no akyire. Ntwerjej a jwc ahyjn ho a yjde yi ahi no nya nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkanfoc ne ahyjntiafoc nyinaa so. Nsunsuansoc a ntwerjej a yjde agu ahyjn ho a yjdi yi ahi no tumi nya nsunsuanso pa ne nsunsuansoc bcne. Nsunsuansoc a ntwerjej a jwc ahyjn ho a yjde yi ahi no nya wc nnipa so na jdidi soc yi. Mjhwj dej jnya wc ahyjnwuranom so, ahyjnkafof so ne ahyjntiafoc so.

4.3.7 Ahyn ho ntwerjej a afa jhiye ho nsunsuansoc wc ahynwuranom so

Ahynwuranom nam wcn suahunu ne abrabc mu nimdej a wcn ya so twerj ntwerjej ahodoc a yjde yi ahi gu wcn ahyn ho. Wcyj saa adej yi a jnya nsunsuansoc wc wcn so. Ahynwuranom a me ne wcn dii dwuma no ka kyerjj me sj, wde ntwerjej a yjde yi ahi gu wcn ahyn ho a jma wcn ani gye. Wckyerj mu sj obi nya wo ho adwene bcne na Nyame yj wo adom na onipa no nsusuij no amma mu a wctumi yj biribi anaa twerj ntwerjej bi gu wcn ahyn ho de twa atamfoc mpoa. Wcyj saa de yi atamfoc no ahi sdej jbjy a wcbjtumi asesa wcn suban.

Ntwerjej bi te sj, “metamfo ani awu” sei yj ntwerjej a wcn a me ne wcn dii dwuma no maa menyaa nteasej sj wctumi de ntwerjej a jtete saa no hyj wcn atamfoc abofuo. Ahynwuranom no kaa sj jyj saa a wcn ani gye na jma mmerj nyinaa wcpere sj wcbjmia wcn ani ayj dej jfata. Wde saa ntwerjej no gu wcn ahyn ho a jknyan wcn ma wcb bra a jbjma wackc wcn anim wc abrabc mu.

Ahynwuranom no binom kaa sj saa ntwerjej a jwc ahyn ho a yjde yi ahi na yjde bc akutia no yj ade a jhyj wcn nkuran. “Farasiifoc yj nkurcfo bi wc Twerj Kronkron mu a wcn nkyerjkyerj ne wcn nneycej bc abira. J nnj ywc nkorc binom a wcn nneycej te saa. Ahynwuranom a me ne wcn dii nkitaho no kyerjj mu sj nkurcfo wcte saa no jyj a na wcn anim nsjm ka yj den esiane sj saa nkurcfo no taa yj nnipa bi a wckura kura tumi wc kuro anaa cman no mu. Biribi sei na ahynwuranom binom hwj ho de ntwerjej a jyj, “Farasiifoc” gu wcn ahyn ho. Wcyj saa a wcnim sj jyj djn ara a saa nkurcfo no bjhunu akan ama wcahunu sj amamfoc ahunu wcn nneyce bcne no. Cba no saa jma

wcn ani da hc berj biara. Wcde ntwerjej a yjde bc akutia no gu wcn ahyjn ho a jhyj wcn nkuran ma wcbc bra pa amma wcn atamfoc no anya wcn ansere wcn.

4.3.8 Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiyie ho nsunsuansoc wc ahyjnkafof so

Ahyjnkafof adwuma no ne ahiyie dej akcyj te sj abafan ne fam, ahiyie mpa ahyjnkafof adwuma mu da jnkanka berj a wcpere ahyjntiafof ho no, jhc na wcde ahyjn ho ntwerjej bi te sj, “Mesa me nkwan a na jyj obi ya, “Bcnsam nsa bjgyene ne dej jkeka ho. Ahyjnkafof a me ne wcn dii dwuma no mu cha mu nkyem bjyj aduokron na wckaa sj wchwj ntwerjej a jwc ahyjn a wcka no akyi ansa na wcagye anaa wcde ahyjn no ayj adwuma. Nkyerjmu ne sj, ntwerjej no tumi nya nsunsuansoc wc wcn adwuma no mu. Ne saa nti wcde ahyjn reyj adwuma na ntwerjej no bc akutia anaa jyi wcn atamfoc ahi a jtumi ma wcn ahocden foforc bi ma wctumi de yj adwuma. Ahyjn ho ntwerjej bi te sj, “Metamfo ani abere”, yj ntwerjej a wcde yi wcn atamfo ahi nanso jsan tu ahyjnkafof no fo. Jsiane sj chyjnkani no nim sj ne tamfo no ani abere no nti cnim pefee sj cdi agorc a n’anim bjgu ase. Saa ntwerjej yi ma chyjnkani no nya adwene bi sj wanyere ne ho anyj adwuma den a musuo bjtumi ato no.

Ahyjnkafof no sane kaa sj ntwerjej no bi bc wcn kckc. Jyj saa a, jma wcn ani da wcn ho so sj atamfoc wc hc a wcnya wcn a wcbjyj wcn. “Againstfoc” yj ntwerjej a na jwc ahyjn bi a me ne chyjnkani a cka jhyjn no dii nkitaho hunu nsunsuansoc a saa ntwerjej no nya wc ne so. Ckaa sj ntwerjej no ma cda ne ho so sj “Againstfoc” wc hc a dej cbjyj biara no nyj wcn fj. Wei ma cyere ne ho yj adwuma sjdej jbjyj a “againstfoc” no ani bjwu.

4.3.9 Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiyie ho nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so

Ahyjntiafoc ne ahyjnkafof dan wcn ho, ne saa nti sj ahyjnkafof de ntwerjej gu wcn ahyjn ho ma ne nya nsunsuansoc wc wcn so a, saa ara na jnya nsunsuansoc wc ahyjntiafoc no nso so. Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiyie ho no tumi yj nsunsuansoc pa anaa nsunsuansoc bcne. Jsiane sj dej jyj nsunsuansoc bcne no ntaa nccso no nti yjbhwy nsunsuansoc pa no nko ara.

Ahyjntiafoc dodoc no ara kaa sj wchunu ahyjn ho ntwerjej na wckenkan nya mu nteasej a, jnya nsunsuansoc wc wcn so. Wckaa sj ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiyie ho no dodoc no ara hyj wcn den. Wcmaa nhwjsoc bi te sj, “Yesu nti”, “Nhyira ba, “Ckwadwofoc nnidi” ne dej jtete saa no ma wcn denhyj wc abrabc mu. Jma wchunu sj wcwc atamfo a wctan wcn a wcpj wcn fammc nanso jsiane sj Yesu te ase nti wcnim sj wcbjdi nkonim. Wcde wcn ani ato Yesu so sj cno na biribiara wc no, jno nti sj atamfo yj no djn koraa a wcn bra bjsi wcn yie.

Wckaa sj ntwerjej bi te sj “efie ne fie” yj ahyjn ho ntwerjej a hyjnwura no kaa sj cde riyi ahi. Nsunsuansoc a ahyjntiafoc no kaa sj jnya wc wcn so ne sj jma wcnya akomatcyam. Wckyerjj sj wokcbrj wc obi man so a afie ne baabi a woduruu hc ara na w’akoma atc wo yam. Sj wiase nyinaa dane wcn akyi ma wo a, jyj efie ne baabi a wcbjgye wo ama wo awerjhyjmu ne akomatcyam.

Ahyjn ho ntwerjej a jfa ahiyie ho no ma ahyjntiafoc no anidasoc. Ntwerjej bi te sj “efie na fie” ne “Nsa jnyj adwuma no nnidi” tumi ma ahyjntiafoc no nya anidasoc ma wcbc bra sjdej jbjyj a wcbjtumi akc wcn anim. Anidasoc a wcnya no ma wcnya ahocden sononko bi yj adwuma sjdej jbjyj a wcbjdi yie wc abrabc mu.

4.3.10 Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafofoc so

Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho no taa nya nsunsuansoc pa wc ahyjnwuranom ahyjnkafofoc ne ahyjntiafofoc so. Afotuo yj nsjm bi a yjde dane dane onipa ma csesa ne suban. Afotuo taa sesa nnipa firi suban bcne mu kc suban pa mu. Wei nti na ahyjnwuranom fa ahyjn ho ntwerjej so de tu ahyjntiafofoc fo sjdej jbjyj a wcn a wcbjtumi akenkan no bjfa mu asuadej. Ahyjnkafofoc a wcka saa ahyjn no ne ahyjntiafofoc nyinaa kenkan afotuo a jwc ahyjn no ho no a, jnya nsunsuansoc wc wcn so. Nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafofoc so na maka ho asjm wc asej ha yi.

4.3.11 Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnwuranom so

Ahyjnwuranom dodoc no ara na wcgyna ntwerjej a jwc wcn ahyjn ho tu afoforc fo. Ahyjntiafofoc kenkan saa afotusjm yi a jtumi ma wckc wcn anim yj dej jfata. Ahyjnwuranom a me ne wcn dii nkcmmc no kaa sj ntwerjej a jwc hyjn ho a jfa afotuo ho no nya nsunsuansoc wc wcn so. Nsunsuansoc no bi ne sj jma wcn nkuranhyj,jma wcesesa firi suban bcne bi te sj wckcgye sikaduro atotc ahyjn beebiree ne dej jkeka ho.

Nkuranhyj yj nsunsuansoc baako a ahyjnwuranom nya firi ntwerjej a yjde gu ahyjn ho a jkasa fa afotuo ho no mu. Afotuo a yjde gu ahyjn ho no hyj ahyjnkafofoc nkuran. Ahyjnkafofoc no dodoc no ara kaa sj ahyjn ho ntwerjej a yjde tu fo no, sj wckan a jhyj wcn nkuran ma wcyere wcn ho yj adwuma. Nkuranhyj a wcnya no wc afotuo no mu no boa wcn ma wcnya adwuma no ho mfasoc. Nkuranhyj no ma wckc wcn anim wc ahyjnka dwuma nom.

Jnam sj ahyjn ho ntwerjej no ma wcnya nkuranhyj yj adwuma na wcbc bra a jfata nti no, mmerj biara wcnsan wcn akyi. Wotumi hwj wcn mma, hunu kwan a wcbjfa so ne nnipa atena. Wei ma jberj biara wcnya asomdwie wc baabiara a wcbjkc, na wcnya nkcsoc nso wc abrabc mu.

4.3.12 Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsunsuansoc wc ahyjnkafofoc ne ahyjntuafo so

Sj ahyjnwuranom de ntwerjej gu wcn ahyjn ho a, jnyj ahyjnwuranom no nko ara na jtumi nya nsunsuansoc wc wcn so. Ahyjnkafofoc a me ne wcn dii dwuma no dodoc ara kaa sj, wcregye ahyjn ayj adwuma a wctaa hwj ntwerjej a jwc ahyjn no ho ansa wcde ayj adwuma. Wckaa sj ahyjn ho ntwerjej no tumi nya nsunsuansoc wc wcn daa daa dwumadie mu. Ne saa nti wcregye ahyjn ayj adwuma na wcanhwj ntwerjrij a jwc ho na wcamfa ankc adwennwene mu anahunu dej ctwerjefoc no repj akyerj a, na wcnjy ahyjnkafofoc papa.

Jsiane sj, adwuma biara ne afotuo na nam nti, ahyjnkafofoc no kaa sj woyi afotuo firi ahyjnka dwuma no mu a jnyj adej a jbjyj yie da. Wei nti wcde wcn ho to afotuo so wc wcn adwumayj mu. Sj adwuma biara bjtu mpcn a na jgyina afotuo pa so. Wei nti na jyj a ahyjnkafofoc hwj ahyjn ho ntwerjej no ansa wcde ayj adwuma no. Sj ntwerjej no fa afotuo ho a wchwj sj jyj afotuo pa anaa afotuo bcne. Dej nti a wchwj sj afotuo no yj papa anaa bcne ne sj, jyj a afotuo no nya nsunsuansoc wc ahyjnka dwuma no mu ne wcn daadaa abrabc mu. Nsunsuansoc a ahyjnkafofoc no kaa sj ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho no nya wc wcn so ne dej makyerj mu yi. Jhyjn ho ntwerjej bi te sj “Jnyj barima ne barima” sei tu ahyjnkafofoc fo yie. Jma wchunu sj wcbc wo barima a, na

adesoa kjsej na jda wo so enti berj biara jsj sj womia w'ani bc bra yj adwuma den ama wakc w'anim wc abrabc mu. Wcmia wcn ani yj adwuma a jboa wcn ma wcnnya sika hwj wcn ho ne wcn abusuafof nso. Afotuo no ma wcyj adwuma yie na wcnnya bi ahwj abusua.

Bio ne sj, ahyjn ho ntwerjej a jma afotuo no boa ahyjnkafof ma wcde ebuo ma wcn ahyjntiafof no. Jnam sj ahyjnka dwuma no fa ahyjnkafof ne ahyjntiafof ho nti no, saa kuo mmieny yi di ahyia berj biara. Nhyiamu yi si na ebuo amma mu a jtumi de nsunsuansoc bcne ba adwuma no mu. Ne saa nti afotuo a yjde gu ahyjn ho no tumi tu ahyjnkafof no fo ma wchwj kwan a wcbjfa so ne wcn ahyjntiafof bjkaa a ebuo bjba mu a obiara remfom ne nycnko. Wei ma mpontuo ne onuadc ba adwuma no mu na jde nkcsoc ne kankc ba.

4.3.13 Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho nsuansuansoc wc ahyjntiafof so

Ahyjn ho ntwerjej nsuansuansoc a jnya wc ahyjntiafof so gyina ntwerjej ne so. Jsiane sj dej nipa bjyj biara cnya ho nsuansuansoc nti no, ntwerjej a yjde gu ahyjn anaa ahyjn ho nso nya nsuansuansoc wc ahyjntiafof no so. Jwc mu sj jnyj wcn na wcde ntwerjej no gu ahyjn ne ho dej, nanso wchunu ahyjn no na wckenkan ntwerjej a jwc ho no nya mu nteasej a, jnya nsuansuansoc wc wcn so. Chyjtiani bi a me ne no twetwee nkcmmm faa nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej jfa afotuo ho no nya wc ne so no kyerjj mu sj, jma cyj ahwjyie wc ne hyjn foro mu jna afei nso ahyjn ho ntwerjej bi te sj, "Biribiara wc ne mmerj" ma cmperer ne how c abrabc mu. Afei nso jma cnya anidasoc bi sj, sjdej abrabc no bjsi ayj biara cno nso ne mmerj bjba.

Cfoforc a me ne no twetwee nkcmmc nso kyerj nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho no nya wc ne so ne sj jma ne nyamesom si pi. Ckyerj sj, ahyjn ho ntwerjej bi te sj, “som Nyame yie” ne “Awurade ne me hwjfo” hyj no nkuran ma cmia n’ani wc ne nyamesom mu jsiane sj, sj cmia n’ani som nyame yie a cnim sj jbjwie no yie.

Ahyjntiafoc a me ne wcn dii nkitaho wc m’adwuma yi mu no kyerjj sj afotuo a ayj a ahyjnwuranom de gu wcn ahyjn ho no kc ma obiara a cbjtumi akenkan. Wotumi kenkan nya mu nteasej nso dej a jyj djn ara a jbjnya nsunsuansoc wc wo so. Wei nti ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho no nya nsunsuansoc wc ahyjntiafoc so. Nsunsuansoc a metumi nya firii ahyjntiafoc a me ne wcn dii dwuma no bi na jdidi soc yi.

Ahyjn ho ntwerjej a jfa afotuo ho no ma ahyjntiafoc ani da hc wc abrabc mu.

Ntwerjej bi a jwc ahyjn ho bi te sj “Cbra yj cko”, “adom wc nim” ne dej jkeka ho no ma ahyjntiafoc no anidahc. Jno ne sj, obi kenkan saa ntwerjej yi nya mu nteasej a jda asumasm bi adi. Wei nti jma n’ani da hc na chwj ne ho yie wc abrabc mu. “Bc bra pa” ne “Cbra yj ko” sei ma ahyjntiafoc no hunu sj, sj wcamma wcn ani anna hc na wcbc wcn bra biara biara a, wcn ho bjkyere wcn. Wei ma wcde nsiyc di wcn nnwuma biara mu ma jwie wcn nkunimdie mu.

Chyjntiani bi a cdi dwa kc Kumase a me kctoo no Sehwi Gwenase jhyjn gyinabea a na creboaboa ne nnocma ano atwjn jhyjn a jbjfa no akc Kumase a me ne no twetwee nkcmmc nso kyerj sj, jhyjn bi a wcatwerj ho “Ntoboasej wie nkunimdie” no wc nsunsuansoc bi wc n’abrabc mu. Ckyerjj mu sj, ewiase, sj woto wo boa se wc abrabc mu a, ewie wo nkunimdie. Dej enti a cka saa ne sj n acne mmaa bjyj nsia na borcej dwa sae wc Sehswiman mu de kc Kumase. Jduruu mmerj bi a na borcdej ho ayj nna wc

Sehwi enti mma no bi yjj wcn adwene sj wcbjdane wcn ani akyerj baabi foforc. Ctuu wcn fo sj wcnto wcn boa se na borcdej dwa dwa dej saa, jtc mmerj bi a, jyj, jtc mmerj bi nso a jnyj. Mmaa nsia yi ante no asej enti wcde wcn ani kyerjj Ahafoman mu gyaee cno nko ara wc Sehwan mu. Wckcej no, anni nna ahe na wcn hyjn a wcahyj borcdej ma de kc Kumase no kcnjaa akwanhyia maa mmaa nsia no jmu nan totcc amonom hc ana maa mmienu a wcake no nso pirapiraej. Jnnj, wctete fie a wcntumi nkc kwan so. Sj anka wcnjaa ntoboasej tenaa Sehwi a, ebia anka amma no saa. Saa asjm yi ama no asua nyansa wc ne daa daa asetena mu. Jsiane sj, sj wonya ntoboasej wc biribiara mu a, nkunimdie bjyj wo dej.

4.4 Mfomsoc a jwc ntwerjej a jwc ahyjn ho mu ne wcn nsiesie

Mfomsoc ahodoc na jdaa adi wc ahyjn ho ntwerjej a meboaboa ano de yjj nhwehwjmu yi mu titire no, ntwerjewj a jwc Akan kasa mu no. Me nhwehwjmu no ma mehunu sj wcn a ayj a wcdwi ntwerje ahodoc gu ahyjn ho no mu dodocara na wcnhyjj da nkcc sukuu nkcc akyire. Ne saa nti jma ntwerje a wcde gu ahyjn ho no mfomsoc tumi ba mu. Ntwerjej a mfomsoc wc mu wc ntwerjej a na jwowc ahyjn ho no ne; Jda wanim, Yj de kc hen? Aseda Bjn, Wadwene nono, Aka mani, Metanfo jni jwu, Kwaem, Me nte sj wo, Adasa pj mcbrc, Jwc metirim, Yj reka, Nyame ndae, ne Offie. Ahyjnwaranom botaej titire a jma wcde ntwerjej bi gu wcn ahyjn ho ne sj ahwjfoc, titire no, ahyjntiafoc bjhunu na wcakekan na wcate sej. Na ansana akenkanfoc bjtumi akenkan ntwerjej bi na wcate asej no gyina sjdej wcbjsi atwerj saa ntwerjej no so. Sj mfomsoc ahodoc wc ntwerjej no mu a, jma ne kan yj den. Afei nso jmama akenkanfoc no nte dej wckenkan no asej. Makyekyj mfomsoc a jwc ahyjn ho ntwerjej a moboaboa ano no mu nnum; dej wayi atwerjdej no bi jfiri mu anaa wamfa annhyj mu, dej wcde

atwerjdeɔ ahyɔ baabi a jɔni sɔ jhyɔ beaeɔ hc ne deɔ wamfa cdeɔ deɔ nsɔnkyerɔne no antoto baabi a anka jɔtwa sɔ wɔde to no. Jno mu bi ho mfonini na jɔidi soc yi;

4.4.1 Ahyɔn ho ntwerɔjeɔ mu mfomsoc binom ne ne nsiesie

Mfonin 15:

jnyɔ *mahocden* -jnyɔ m'ahocden

Mfonin 16:

Metamfo jni jwu - ma'tamfo Ani Awu

Mfonin 17: *Fakye* - Fa Kyj

Mfonin 18: *Offie* - efie

Mfonin 19:

Nyame ndae-nyame nnae

Mfonin 20:

Obiaa wc problem- obiara wc haw

Mfonin 21: *Eddiemea* -jdi me ara
bjn?

Mfonin 22: Asjda bjn* - Aseda

Mfonin 23: *Me nte* sj wo – mente sj wo

Mfonin 24: *Ye reka* – yjreka

Mfonin 25:

Yj de kc hen- yjde kc hen?

Mfonin 27: *Saname*-sana me

Mfonin 26:

Kcso bc mpae1 - kc so bc mpaej

Monin 28: jwc *metirim* – jwc me tirim

4.4.2 Nkyerjkyerjmu: Ntwerjej a ctwerjfoc no yii atwerjdej no bi fii asjmfua ne mu ne ho wiesie

Ntwerjej a atwerjfoc no antumi antwerj no yie a jmaa twerjdej no bi yeraej no bi ne; “Yj de kc hen? Ne “adasa pj mcbrc”.

Mehwj “Yj de kc hen?” Sei a, me ne hyjn wura no dii nkcmmc no mehunuu sj na crepj atwerj Yjde rekc hen?. Mfomsoc a cyjej ne sj ctee adeyj kyerjfoc ‘yj’ ne adeyj asjm “de” no ntamu. Twi kasa nhyehyjj mu no brj biara a adeyj kyerjfoc ne adeyj asjm bjhyia no yjtwerj bom. Jnti anka jsj sj cde adeyj kyerjfoc “Yj” ne adeyj asjm “de” no bom ma jyj “Yjde”. Bio mfomsoc baako nso a cyjej ne sj wamfa anamcntuo mccfem “re” amoma anaa anaa amfam adeyj asjm “kc” ne ho. cyjj no saa anka jbjyj “rekc”. Wei nti dej na anka jsj sj ntwerjej “Yj de kc hen?” yj ma jne Twi kasa mmara fa ne sj anka ckyerj no “Yjde rekc hen?”

Dej jtc so mmienu ne, “adasa pj mcbrc”. Saa ntwerjej yi mu no ctwerjfoc no yjj mfomsoc ketewaa bi. Mfomsoc no ara ne “mcbrc” no. Dej na anka jsj sj cyj ara ne sj cde “ngyegyeej “m” ne “o” ka “mcbrc” n ho ma “m” no yj mmienu wc mu na “o” no ns o “br” no ntam ma no yj “mmcborc”. Nsiesie no ne “Adasa pj mmcborc”.

4.4.3 Mfomsoc a jwc ahyjn ho a ctwerjfoc no yii nnyegyej no bi firii nsjmfua no bi mu

Ntwerjej a na jwowc ahyjn ho no bi ho mfomsoc no da adi sj ctwerjfoc no de atwerjde ahyj’ baabi a anka jnni sj jba saa beaej no. Ntwerjwj bi te sj, Nyame ndae, Offie, Kwaem ne jkom yjya, “Nyame ndae” a na jka ahyjn a me ne ahyjnwurom no dii nkcmmc faa ntwerjej a jwowc ahyjn ne ho no, mfomsoc a mehunuu wc ho no wc “ndae” no mu. Jwc mu sj adeyj asjm no yj “da” dej, mmom Twi kasa mmara mu no wcde adeyj asjm bi rekc ngoo/daabi kabea mu a “n” no a jyj daabi anaa ngoo kyerjfoc no hyj adeyj asjm “da” no nnyegyee a jdi kan no so ma jsesa bjyj “n” na cde nnyegyeej

“j” twa toc mano yj; “nnaej”. Afei “nyame” no nso anka jsj sj ctwerj no “Onyame” esiane sj Twi mu no, sj yjrekasa a nnyegyeej a no bi tumi yera nanso ne twerj mu no jsj sj saa nnyegyeej no ba. Jnti anka jsj sj ctwerjfoc no twerj no, “Onyame nnaej, na jnyj *Nyame ndae*.

Mfomsoc baako nso a na jwc obi hyjn ho ntwerjej ho a mede dii dwuma ne, *Offie*. Saa ntwerjej anaa asjmfua yi mu no ctwerjfoc no yjj mfomsoc kjsej pa ara. cde “Of” bjhyj “e” anan mu a jmaa nteasej a na ahyjnwuranom ne ahyjnkafoc de reto dwa no ne no mfa. Anka jsj sj cyi “Of” no fi hc na cde “e” hyj anan mu. cyjj no saa dej a anka jbjyj “efie” a jtc asomu na ntease nso wc mu.

Ntwerjej a na jwc ahyjn bi ho a mene hyjnwura no nyaa mpu ne mpu twetwee nkcmmc ho ne *kwaecem*. Jhyjnwura no ka kyerjj me sj kwan anaa baabi a ckcyjj adwuma nyaa sika dii saa dwuma no ne “kwaejm”. Ne saa nti na ctwerjj saa ntwerjej yi guu jhyjn no ho no. Wohwj ntwerjej “kwaecem” a cde dii dwuma no a, mfomsoc a cyjj wc ho ne sj cde nnyegyeej “e” baako bjkaa “e” baako no a jwc mu dada no ho. Na anka jtwa sj cyi “e” no baako firi ntwerjej no mu de “j” hyj anan mu. cyjj no saa anka ntwerjej *kwaecem* a ctwerjej no bjyj “kwaejm” a mfomsoc biara nni ho na jtc aso mu.

Na mfomsoc a jwowc ahyjn a medi dii dwuma ne ho no bi wc hc a mfomsoc a jwc ho no nyj baako. Jba saa a dej meyj ne sj medi kan siesie mfomsoc a jdi kan no hyj baabi mede jdi dwuma no wie a na mede mfomsoc a jtc so mmienu no atoa so. Saa mfomsoc no bi ne, *jkom yjya*. Wohwj saa ntwerjej yi a wohunu sj mfomsoc mmienu na jwc ho. Dej jdi kan ne *jkom* no. Mfomsoc no ne sj cde atwerjde “o” ahyj atwerjde foforc “c” anan mu. Jno nti ama nteasej biara nhyj da nni ntwerjej *jkom* a cde dii dwuma no

mu. Sj cde “c” hyjj “o” no anan mu a anka jbjboa ma ntwerjej no di mu na atc aso mu. Anka ntwerjej no bjy “jkcm” a woba Twi kasa mu a obaira te asej na cnim pa ara sj nteasej wc mu.

4.4.4 Ahyjn ho ntwerjej a mfomsoc wc ho jnam kasa mpaapaamudej a wamfa anni dwuma yie nti

Kasa mpaapaamudej nsjnkjerjne a yjde hyehyj kasa mu ma jma dej yjtwerj no nteasej ba mu na jsesa ntwerjej a jyj pj nteasej mu. Me dwumadie yi mu no, ntwerjej a na mfomsoc wc ho a jfiri saa nsjnkjerjne yi a wantumi amfa anni dwuma wc ne berj mu no ne cdedej nsjnkjerjne (‘) ne asjmmisa nsjnkjerjne (?). cdedej nsjnkjerjne no na wcde toto biara biara. Saa nso na asjmmisa nsjnkjerjne no nso dej nnipa a mene wcn twetwee nkcmu a na ntwerjej a jtete saa wc wcn ahyjn ho no kaa sj wcde ribisa asjm no amfa saa asjmmisa nsjnkjerjne yi amma mu. Jba saa a na asesa nteasej a ntwerjej no de reto dwa no. Ntwerjej a na mfomsoc wc ho no ne, *Aseda bjn*, Jnyj *mahocden*, *wadwene* nono, *jnti saa*.

Ntwerjej nnan yi a mada no adi yi nyinaa yj ntwerjej a anka jsj sj ctwerjfoc no de nsjnkjerjne a jbjma ntwerjej no adi mu awie ba a wamfa amma . Wei nti ama nteasej a jwc mu no tc sini kakra. Nteasej no nhyj da nna adi papa.

Wohwj ahyjn ho ntwerjej ahodoc mmienu, jyj, *wadwene nono* ne “jnyj *mahocden*” a wohunu pefee sj ctwerjfoc no amfa cdedej nsjnkjerjne biara anni dwuma wc mu. Cde cdedej asjnkjerjne no dii dwuma a anka jbjda adi sj adekorc a crekasa afa ho no yj onipa. Twi kasa mmara mu no sj “wo” a jyj baakofoc adinnsiananmu hyia edin asjm a nnyegyeej “a” na jdi kan a, yjtwerj bc mu na mmom nnyegyeej “o” no a jtwa

edinnsiananmu “wo” no to no yera na yjde anom nnyegyeej “w” no akcbata edin asjm no ho na yjde cdedej nsjnkjerjne no ato akyi soro ma akjerj sj saa edin a jwc cdedej asjnkjerjne no akyi no yj onipa na yjreka ne ho asjm no de a. Sj cyjj no saa a anka ntwerjej no bjj; “W’adwene nono” a jda edin a jyj cdedej no adi nteasej nso wc mu.

Wohwj ntwerjej a jtc so mmienu no a maka sj wamfa cdedej nsjnkjerjne no amma mu anaa anni dwuma wc mu no a, jyj “jnyj *mahocden*” no, wonhunu edin asjm a jwom ne adinnsiananu no. Jfiri sj wamfa cdedej asjnkjerjne no a jbjkjerj adin ne adinsiananmu a jwc ntwerjej mmienu ne mu no anni dwuma.

Mfomsoc mmienu na jwc *wadwene nono* a na jwc jhyjn bi akyi mu. Mfomsoc a jdi kan ne dea maka ho asjm dada yi.*Wadwene* na ntwerjej a jtc mmienu no mu no anka jsj sj ctete *nono* no mu na csan sesa nnyegyeej “o” a jhyj “n” mmienu no mfinimfiri noy no “e”. Jba no saa a na ntwerjej no ayj; “W’adwene ne no” a jto aso mu.

Ntwerjej a jtc so mmienu wc ahyjn ho ntwerjej a wamfa cdedej amma mu no ne “jnyj mahocden”. Wei nso jda adi sj *mahocden* no nko ara na mfomsoc wc mu. Baabi a anka jsj sj cde cdedej no to ma jkjerj sj “ahocden” no yj onipa pctee bi dej no wamfa amma. Wei ma nteasej a jwom no nhyj da nna adi papa. Anka jsj sj ctwerj no yj “m’ahocden”. cde cdedej no dii dwuma yie a anka ahyjn ne ho ntwerjej no bjj “jnyj m’ahocden”.

Mfomsoc a jtc so bio wc kasa mpaapaamudze mu no ne asjmmisa nsjnkjerjne a wamfa amma. Atwerjfoc no tumi twerj biribi a wcde ribisa asjm, mmom jyj a wcn werj firi anaa wcyj mfomsoc wc mu sj wcyi asjmmisa asjnkjerj no firi mu.Wohwj ntwerjej

mmienu no a jfa asjmmisa ho no a wamfa asjmmisa asjnkyerjne no anni dwuma no a, jyj “Aseda bjn” ne “jnti saa”, wohunu sj ama ayj tra. Nteasej biara nni mu. Twi kasa mmara mu no yjde asjmmisa asjnkyerjne si ntwerjej a yjde ribisa asjm akyi ma jda adi sj onikorc no de ribisa asjm.

Ntwerjej mmienu a cde dii dwuma ne mu biara nni hc a cde saa asjnkyerjne no dii dwuma wom. Anka jsj sj cde asjmmisa nsjnkyerjne no da ntwerjej no dwumadie no adi. Dej na anka jsj sj ntwerjej no yj ma nteasej ba mu ne; “Aseda bjn?” ne “Cnti saa?”.

4.4.5 Ahyjn ho ntwerjej mfomsoc a wcde nsjmfua a anka jnni sj wcde bc mu

bcc mu ne dej wctetee nsjmfua a anka jnni sj ctete mu

Kekakc yj ntwerjej baako a jka ahyjn ho ntwerjej a mede dii dwuma no ho. Mfomsoc a jwc *kekakc* mu ne sj cde “keka” ne “kc” no bcc mu. Twi kasa mmara mu no adeyj mmienu hyia a yjntwerj mmc mu na mmom yjte mu. Jnti anka na jyj sj ctwerjfoc no twerj no “Keka kc”. Wei na jde. Twi kasa mmara di dwuma na jtc aso mu.

Mfomsoc a jtc so bio wc saa fa yi mu ne, *Metanfo jni jwu* ne “jwc *metirim*”. Saa ntwerjej mmienu yi mu no nso watwerj nsjmfua bi a anka jsj sj ctwerj te mu abc mu. Wohwj “metanfo” a, Twi kasa mmara mu no adinsiananmu ne adin asjm no hyia a yjtwerj te mu. Onipa a ctwerjj saa ntwerjej yi yjj mfomsoc sj wante “me” no amfiri “tanfo” no ho. cyjj no saa a anka ntwerjej no bjjj “me tanfo”. Mfomsoc bio nso a na jka saa ntwerjej yi ho ne kwan a cfaa so twerjj *jni jwu* no. Anka jsj sj cde “a” hyj “j” no anan mu. cyjj no saa anka ntwerjej no bjjj, “me tanfo ani awu”. Wei na nteasej wc mu.

Mfomsoc a jtc so bio a anka jsj sj ctwerj te mu a ctwerj bcc mu ne *metirim*. Anka jsj sj ctwerj “me” no nko na ctwerj “tirim” no nso nko. Jnti anka jbjyj “me tirim”.

Jtc da bi a wcn a wctwerj ntwerjej gu ahyjn ho no twerj ntwerjej no bi te mu wc berj a anka jsj sj wctwerj bc mu. Ntwerjej bi te sj *me nte sj wo* ne *Yj reka* a jda adi wc me dwumadie yi mu no nyinaa mfomsoc wc ho. Anka jtwa sj ctwerjfoc no twerj ntwerjej no bi bc mu.

Yjhwj *Yj reka* sei a, berj biara a cyjfoc adinsiananmu ne adeyj asjm bjhyia biara no yjtwerj bom. Jmf a ho ne kabea a adeyj asjm no wom jnti anka jsj sj ctwerjfoc ne de “Yj” no bata “reka” no ho. Cyjj no saa dej a anka ntwerjej no bjyj, “Yjreka”. Dea jtc so mmienu ne *me nte sj wo*. Saa ntwerjej yi mu no anka jsj sj ctwerjfoc no de “me” ne “nte” no bc mu. Jsiansj wei nso ne nkyerjkyerjmu a jdi kan no fa. Twi kasa mmara mu yjnte “me” a jyj cyjfoc adinsiananmu no mfiri “nte” a jyj adeyj asjm a jwc daabi mu ne ho. Yjtwerj bc mu. Cyjj no saa a anka ntwerjej no bjyj “Mente sj wo”.

4.6 Cfa yi Tcfabc

Saa tire yi hwjj nhwehwjmu a jfa ahyjn ho ntwerjej ho wc Sefewi Wiawso Mansini mu. cfa yi yiyii nhwehwjmu no ho nsjmmisa ahodoc nan no ano wc ahyjn ho ntwerjej ahodoc a jwc Sehwi Wiawso Mansini mu ho? Nkyerjasej bjn na ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc de ma ahyj ho ntwerjej ahodoc a jwc Sehwi Wiawso Mansini mu? Nsunsuansoc bjn na ntwerjej no nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafoc so? Mpjnsjmpjnsjmu no de saa ahyjn ho ntwerjej jfa gyidie, cdc, afotuo ne ahiye dii dwuma. Ntwerjej ahodoc no bi ne biribiara wc ne mmerj, boafo yj na, adom wc wim, Farasifoc,

metwe ma Yesu, metanfo jni jwu, abj pj show, nhyira nka boafu, boafu ne Nyame, fakjy, yjnka ma wonte, ne edej jkeka ho.

Nkyerjasej a ahyjnwuranom, ahyjnkafofoc ne ahyjntiafofoc de ma ntwerjej no nso daa adi wc tire a jtc so nan yi mu. Migyina akwan hodoc nan so na mede pjnsjpsjmsj ntwerjej no mu; gyidie, jhyiyie, afotuo ne cdc. Sa susudua nan yi a migyina so de kyekyj ntwerjej no mu kyerkjerj mu no nyinaa boae ma nteasej a jwc ntwerjej no mu no daa adi pefee.

Ahyjn ho ntwerjej a jfa gyidie ho no maa mehunu sj nnipa abrafc gyina gyidie so. Wei nti ahyjnwuranom binom gyina ahyjn ho ntwerjej so da wcn gyidie adi. Ntwerjej a jfa gyidie ho no boa ma yjhunu baabi a onipa bi gyidie wc anaa adej a onii korc no gyidie wc mu.

Ntwerjej a jwc ahyjn ho a jfa ahyie ho no nso ada adi wc saa tire yi mu sj, ahyjnwuranom ne ahyjnkafofoc binom tumi de saa ntwerjej yi di dwuma wc wcn ahyjn ho de huru wcn atamfo. Wctumi nso de ahyie a jyj ntwerjej a jwc ahyjn ho yi da wcn anigyej adi. Atwerjfofoc anaa ahyjnwuranom no binom yj saa ma jhyj wcn nkuran na wcde bi nso bc wcn atamfo akutia.

Sjdey cdc yj adej a jwc csom biara mu no, Akanfo nkc nnya no akyire. Wei ma ahyjnwuranom ntwerjej a wcde gu ahyjn ho da no adi. Ntwerjej a jwc ahyjn ho no dodoc ara kyerkj yjn sj jsj sj jkyerkj cdc mema yjn ho yjn ho.

Jsan daa adi wc saa tire yi mu sj nkorcfoc anaa ahyjnwuranom binom de ntwerjej a jfa afotuo ho di dwuma wc ahyjn ho. Saa ntwerjej yinom boa tu nnipa fo na jma wcnya

adwene sakyera bc bra tenenee. Afotuo ma nnipa abra bc sc ani sdej cmanmu no nyinaa rehwehwj.

ETIRE NNUM

AWIEEJ, MMUABC NE ADWENKYERJ

5.0 Nnianimu

Saa cfa yi ne cfa a jdi awieej wc me nhwehwjmu dwumadie a jfa “Nkratoc akwanhodoc: Nhwehwjmu a jfa ahyjn ho ntwerjej ho wc Sehwi Wiawso Mansini mu. Saa fa yi mu na yjbhunu dwumadie yi nyinaa mmuabc (fi etire baako kcpem etire nnum, m’adwenkyerj wc nhwehwjmu yi ho ne awieej).

5.1 Dwumadie yi nyinaa mmuabc

Botae titire a eno nti ahyen wuranom ne ahjnkafoc twere ntwersee anaa nsem bi gu wcn ahyen ho ne se amamfoc, titire no, akwantufoc a wcforo saa ahyen no behunu na wakan ate ase enaso enam kwan a wcfaso twere saa ntwersee yi binom nti, emma ahyjntiafoc no nnya nteasee papa bi mfiri saa ntwersee yi mu. Ctumi ba sj jnam sj ntwerjej no mma wcnnya nkyerjasej papa mma saa ntwerjej no nti meyjj m’adwen sj mjjj nhwehwjmu yi. Botae titire a meginaa so yjj nhwehwjmu yi yj mmijnsa, jno ne; Mehwehwe ntwersee ahodoc a edi akotene wc ahyen ho wc Sehwi Wiawso mansini mu, mjhwehwe nkyerese a ahyenwuranom ne ahyjntiafoc de ma anaa nya firi ntwersee ahodoc no mu, ne nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej no nya wc ahyjnwuranom, ahjnkafoc ne ahyjntiafoc/ahjntiafoc so.

Sehwi ho abakcsjm da adi wc etire a jdi kan ne mu; Jkyerj baabi korc a na Sehweifoc wc na baabi a seesei Sehweifoc wc wc cman Ghana mu. Dwumadie yi ada cko ne ateete a

Sehwifoc faa mu a jnam so ma wcnayaa edin Sehwi no. Edin Safwi no ase kyerj sj, “cko awie”. Kasa titire a wcka wc Sehwi ne Sehwi kasa ne Twi kasa.

Sɛdɛɛ mpanimfoc kaɛɛ no, “aduanɛ a ɛyɛ dɛ biara no ɛyɛ a na bcnwono bata ho”, nnocma pii twitwaa m’akwan mu wc dwumadie yi mu a mɛpɛ sɛ mede bi to dwa.

Dɛɛ ɛdi kan ne Akwantuo, Ahyjn mu foro ne korc ne ba ne beaɛj jhcnom akwan a jnyj no haa mɛ papa.

Akwansidɛɛ bio a mehyiaɛɛ ne ahjnkafoc ne ahyɛnwuranom a metotoo wcn ano yɛɛ nhwehwɛmu no. ɛtc da bi a, wcnaya bɛrɛ mma mɛ. Sɛ worebisa ebinom asɛm mpo a na wcn bo afu gye sɛ wopa wcn kyɛw brɛ. Ebinom mpo nnya adagyɛɛ mma mɛ koraa, wcnɛnam rɛpɛ apasengyafoɛ nti, wokasa wcn ho a, wcmɛmua wo chaw bio a mehyiaɛɛ ne Atesanfoc a wctwɛrɛtwɛrɛ ahyɛn ho no. Saa nkurcfoɛ yi ho yɛ nna wc Sehwi mansini mu, ne saa nti, ahyɛnwuranom dodoc no ara kctwɛrɛtwɛrɛ wcn ahyɛn ho wc nkuro akɛsɛɛ mu, baabi a wctotcc wcn ahyɛn no. Baabi tɛ sɛ Kumase, Nkran ne dɛɛ ɛkɛka ho. Yɛi maa mehwehwɛɛ wcn akyi akwan brɛɛɛ ansa na menya binom atoto wcn ano.

Chaw bio a mehyiaɛɛ ne ahyɛn a metwa no mfono no. Ahyɛnwuranom binom adwɛnɛ ne sɛ gyama meretwitwa ahyɛn no mfonini akcyɛ biribi ɛfiri sɛ, ɛnnɛ nnipabcnɛfoɛ adccso. Sɛ ɛba no saa a, meto mɛ boa sɛ ne wcn kasa andrɛm kwan so san kyɛrɛ wcn mɛ nipa ban ansa na wcn bo atc wcn yam na wcama mɛ kwan atwa mfonini no.

Nhwehwɛmu yi bɛboa ama Sehwi man ahunu ntwɛrɛɛɛ ahodoc binom a ahyɛnwuranom twɛrɛ gu wcn ahyɛn ho wc Sehwi Wiawso mansini mu. ɛbɛboa ada

botaε ne adwene a εtaa ahyen ho ntwerεεε ahodoc no akyi no adi ama obiara ahunu na cde abc ne bra.

Εbio, nhwehwεmu yi bεboa ada atwerε ne kasa mu mfomsoc ahodoc binom adna εnam so aboa ma akyerεkyerεfoc ahunu kwan a wcbεfa so akyerε atwerε ne akenkan.

Afei nso, nhwehwεmu yi bεboa asuafoε ama wcahunu atwerε ne kasa mu mfomsoc ahodoc binom na wcatwe wcn ho afiri ho.

Atesanfoc nso, nhwehwεmu yi bεboa ama wcahunu atwerε ne ckasa mmara ne atwerε mu mfomsoc ahodoc binom na wcde atu wcn nnwuma mu mpcn. Dwumadie yi fa nkratoc akwanhodoc a εwc Sehwi Wiawso Mansini mu, ne titire no, ahyen ho ntwerεεε ahodoc ne mu mpensempensemu ho. Nkratoc akwanhodoc bebiree na εwc Sehwi Wiawso Mansini mu εbi ne adan ho ntwerεεε ahodoc, mfonini ne ntwerεεε ahodoc a εsisi ahyjn akwan ho, sotcc anim ntwerεεε ahodoc ne deε εkeka ho. Saa dwumadie yi kasa fa ahyen ho ntwerεεε ahodoc ne mu mpensempensemu nko ara ho. Afei nso nkuro ahodoc num, Sehwi Wiawso, Sehwi Dwenase, Sehwi Boako, Sehwi Asafo ne Sehwi Asanwensu mu ahyen ahodoc so na megyina yε saa nhwehwεmu yi. Deε enti a mapaw saa nkuro ahodoc num yi ne sε, wodi dwa wc saa nkurotoc yi nyinaa so ne saa nti, ahyen ahodoc a εwc mansini no mu no de adwadifoc firi mansini no afanan nyinaa ba hc bεdi dwa nnawctwe biara.

Etire a jtc so mmienu no nso kasa fa dej abenfoc ne jnimdifoc binom aka afa etire asjm ne ho. Sε nhwehwεmu biara bεdi mu a, na εgyina nhwehwεmu dada anaa deε akuninimfoc binom adi kan aka afa saa dwumadie no ho no so. Best ne Kalm (1993) se, sε obi tumi bc nsem a akuninimfoc binom aka anaa atwerε ato hc dada tcfa na ctumi

deye mfantoho wc ne kasa mu anaa nhwehwemu foforc bi mu a, na ekyere se saa onipa no nim deɛ ewc hc dada ne deɛ enni hc koraa. cfa yi kasa fa deɛ akuninifoc binom atwere afa dwumadie yi ho. Ewc nkyekyemu ahodoc mmiensa, Sehwi abakcsem, deɛ amamfoc dwene fa dwumadie no, ɛna dwumadie ho abakcsem.

Ben-Rafeal ne Shohamy (2006), twerjj biribi faa ahyjnsodej a jkasa ho. Wckyekyj Ahyensodeɛ a Ekasa mu ekuo ahodoc mmienu. Ekuo a edi kan no ne ntwereɛɛ a ɛfiri soro ba fam anaa aseɛ (top to down) ɛna deɛ ɛfiri fam anaa aseɛ kc soro. Ben – Rafeal ne Shohamy (2006) kyere se Ahyensodeɛ a Ekasa a ɛfiri soro ba fam anaa aseɛ no ye ntwereɛɛ anaa nkratoc a ɛfa aban nnwuma akeseɛ bi te se sukuupcn, ayaresabea sikakorabea ne borcno din ahodoc ho.

Etire a jtc so mmijnsa no nso kasa fa nhwehwjmu akwan a mede dii dwuma yi. Ede nnipa ne ahyen dodoc a medii ho dwuma no nyinaa to dwa ne kwan a mefaa so boaboa nsem ano no nyinaa to dwa. Ne korakora mu no, ɛde dwumadie no ho akwankyerɛ nyinaa to dwa. Megyina kwalitetif ne kwantitatifo nhyehyeeɛ so na meyeɛ nhwehwemu yi.

Creswenkratoc akwanhodoc (1994) se Kwalitetifu nhwehwemu no nhyehyeeɛ mu no, ehia se nhwehwemufoc no kc beaeɛ cyɛ nhwehwemu no na cne amanfoc no bc mpu ne mpu sɛdeɛ ɛbeyɛ a cbete wcn ase yie na cne wcn adi dwuma. Mefaa kwalitetifu nhwehwemu nhyehyeeɛ ɛfiri se me boateɛ baako ne se mehwehe botaeɛ a ɛtaa ahyen ho ntwereɛɛ ahodoc no akyiri ɛno nti na ɛse se mebc pini ahyen wuranam ne ahjnkafoc bisabisa wcn nsem sɛdeɛ ɛbeyɛ a meduru me botaeɛ yi ho.

Megyinaa kwantitatifu nhyehyeee so sɛdeɛ ɛbɛyɛ a metumi ahyehyee ahyɛn ho ntwɛrɛɛ no akuoakuo sɛdeɛ emu biara nkyerɛaseɛ tee. Yei bɛma ma hunu kasa a edi akotene wc ahyɛn ho ntwɛrɛɛ ahodoc no mu ne deɛ nti a ɛba no saa. Backhaus ne Shohamy (2006) se kwantitetifu nhwehwɛmu nhyehyeee na ɛtumi boa ma nhwehwɛmufoc tumi hunu kasa nyiyimu anaa nsunsansoc a kasa bi wc wc kasa foforc bi so wc cman anaa kuro bi mu. Yei nso bɛboa ama maduru me botaeɛ a mɛpɛ sɛ mehunu kasa a ɛdi akotene wc ntwɛrɛɛ ahodoc no mu ne deɛ enti a ɛte saa no ho. Ahyɛn dodoc ahanu (200) a wcn nyinaa firi mansini no mu, wcn wuranom ne wcn ahjnkafoc na me ne wcn di dwuma no. Mehɛɛ da hwehwɛɛ mu na mɛpaa ahyɛn ahanu yi. Mɛpaa akwantufoc aduonu ne wcn twetwee nkcmmc faa ahyɛn no ntwɛrɛɛ no ho sɛdeɛ wchunu no fa ne mfasoc wcnɔya wc so. Menam nsemmsisa, nkcmctwetwe (interview) ne nhwɛɛ (observation) kwan so na meboaboa nsem ano yɛɛ nhwehwɛmu yi.

Etire a jtc so nnan no nso bjhwj nhwehwjmu dwumadie yi mpjnsjpmjnsjmu, Saa fa yi mu na mjyiyi nhwehwjmu no ho nsjmmmsisa no ano ma matumi aduru dwumadie yi botaej no ho. Jbjhwj ahyjn ho ntwɛrɛɛ wc kasa ahodoc mu; ahyjn ho ntwɛrɛɛ wc Borcfo kasa mu, ahyjn ho ntwɛrɛɛ wc Akan kasa mu ne ahyjn ho ntwɛrɛɛ wc Ewe ne Sehwi kasa mu. Nkyerjasej a ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc de ma ntwɛrɛɛ a cwc ahyjn ho no da adi wc saa fa yi mu. Sj sej jbjyj a ne nteasej no mu bjda hc no nti makyekyj mu nnan; dej jfa gyidie ho, dej jfa cdc ho, dej jfa afotuo ho ne dej yjde yi jhi. , jsan hwj nsunsansoc a ahyjn ho ntwɛrɛɛ no nya wc ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc so. Ne korakora no, mede saa fa yi ne tcfabc nso bjta akyire. Etire nnum no da m'adwenkyerj ne nsusuij ne dwumadie no nyinaa muabc adi.

5.2 Adwenkyerj

Csiane dwuma a ntwerjej a yjde gu ahyjn ho di wc nipa abrabc mu nti jnsj sj yjtoto no ase koraa. Ne saa nti mjkyerj m'adwene afa ti asjm ne ho. Atesanfoc ahyjnwuranom, ahyjnkafoc ne ahyjntiafoc nyinaa wc dwuma a jsj sj wcdi de boa ma ahyjn ho ntwerjej di mu ama aboa ahyjntiafoc ne atwerjejfoc no nyinaa.

M'adwenkyerj a jdi kan kc ma a wcn a wctwerj ntwerjej gu ahyjn ho no. saa nkurcfoc yi binom nimdej wc atwerj ho titire no, Twi atwerj mmara no sua ne saa nti wcn a ahyjnwuranom no de ahyjn ahodoc kc wcn hc sj wcntwerj ho no binom yj mfomsoc pii wc wcn atwerj no mu. Jba sj obi a ctwerjj ntwejrej bi gu ahyjn bi ho no amfa Twi atwerj mmara no anni dwuma a jtumi sesa nteasej a jhyjnwura no pj sj cde di dwuma no. Wei nti jbjhyia sj saa nkurcfoc yi sua Twi kasa atwerj mmara no yie ama nteasej a ahyjnwuranom pj sj wcde to dwa no ada adi.

Bio, jnam sj wcn a wctwerj ahyjn ho no ayj wcn adwene sj Twi kasa no yj Ghana kasa ahodoc no mu bi a wcn ara na wcka nti wcfa no sj sjde wcka no no saa ara na wcbjtumi wctwerj no. Mesusu sj saa nkurcfoc yi anka wcankc sukuu mpo a baabi a wresua adwuma no wcde kasa a wctaa de di dwuma wc wcn ntwerjej mu no ho atwerj mmara bjka ho. Jba no saa a jnya adwuma no nko ara na wcbjsua, na mmom wcbjhunu atwerj mmara no, na wcatumi de adi dwuma. Wei bjma dej ahyjnwuranom pj sj wcde to gua no ada adi pefee.

Ahyjnwuranom no bi wc hc nso a wcnhwj dej jyj a wctwerj gu wc ahyjn ho no. Dej jbjba wcn tirim biara no wctumi de gu wcn ahyjn ho. Jba no saa a ntwerjej no ntaa mfa kwan mu. Akan amammerj tia kasafi a wcka no badwam. Wei nti jkcba sj jhyjnwura

bi de ntwerjej a jyj kasafi anaa kasa a wcabra ne ka wc Akan amammerj kwan so a, jma mmcfra sua saa nsjm no ka. Mehyj ahyjnkafofoc ne ahyjnwuranom nkuran sj wcde kasa a jmu da hc na jnyj kasa fi bjdi dwuma wc wcn ahyjn ho ntwerjej ho. Ahyjn ho ntwerjej a jyj ntwerjej pa no boa mmcfra ma wcsua abrabc pa na berj biara wchwj sj wcbjyj dej jfata. Cman Ghana mu amammerj ahodoc no biara tia kasafi ne ka. Wei nti mesusu sj aban bjhyj mbra ketee sj obiara a cde ntwerjej jyj kasafi bjgu ne hyjn ho no mmara ne saa onipa no bjdi. Woyj biribi saa na yjtwe w'aso a jbjyj adesua ama afoforc amma wcn nso anhwj so anyj bi.

M'adwenkyerj a jfa daakye nhwehwjmu ho ne sj, jsiane sj nhwehwjmu a jfa ahyjn ho ntwerjej mu bjtrj nti, meserj obiara a cbjyj ahyjn ho ntwerjej ho nhwehwjmu sj cbjhwj atwerjej mmara a wcdedi dwuma no.

Bio, mesusu sj daakye nhwehwjmu bjhwj chaw anaa nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej nya wc asuafofoc adesua ho. Wei bjboa ada nsunsuansoc a ahyjn ho ntwerjej a jmfa Twi kasa ho atwerj mmara nni dwuma nya wc asuafofoc so na ama yjhunu kwan pa a yjbjfa so aboa wcn.

5.3 Awieej

Kasa yj agyapadej kjsej a jsj sj cman biara bc ne dej ho ban. Yjnam kasa so da yjn amammerj adi wc kwan a yjka no ne baabi a yjka kasa bi. Ntwerjej a jwc adan ho, akyerjkyerj kwan so ne ahyjn ho di akontene wc yjn daadaa abrabc mu. Obiara firi baabi ba kuro bi mu a, ctaa de ntwerjej a jwowc ahyjn, adan ne dej jkeka ho ho na jyj ahyjnsodej. Wei nti jbjhia sj yjde saa ntwerjej yi redi dwuma a yjbjhwj ayj no yie.

Ntwerjej a yjde gu ahyjn ho no mu dodoc no ara na jnya nsunsuansoc wc ahyjntiafoc ne ctwerjfoc ne so. Ntwerjej yi anyj ntwerjej a jhyj nnipa nkuran na mmom jkcyj dej jda cbra bcne adi a jma mmcfra suban sesa bjyj nnipabcnefoc. Wei kyere sj ntwerjej a jwc ahyjn ho di dwuma wc nnipa abrabc mu.

Nhwehwjmu yi ada ahyjn ahodoc bi ho ntwerjej, wcn asekyerj ne nsunsuansoc a ntwerjej no nya wc ahyjnkafof, ahyjnwuranom ne ahyjntiafoc so. jnam sj yjyj sj dej yjbjyj biara bjboa cman ne mpontuo nti, jsj sj ntwerjej a jwowc ahyjn ho nyinaa bjyj ntwerjej pa na jtumi nya nsunsuansoc pa wc amanfoc so na atumi de mpontuo aba amanfoc abrabc mu.

MMOA NWOMA

- Agandaa, S. A (2018). *Analysis Spelling Errors in Students' Essay: A case study of Damboya Model JHS in Bawku in West District*. University of Education, Winneba.
- Akindede, D. O. (2011). Linguistics landscape as public communication: A case of public signage in Gaborone Botswana. *International Journal of Linguistics*, 3(1) <http://dx.doi.org/10.52696/ijl.v3.1.1157>
- Asangba, R. T. ne Agoswin, M. (2015). Moving poetics: A linguistic analysis of inscriptions on vehicles. *The own journal* vol. 4. No. 2.
- Bachaus, P. (2006). *Signs of multilingualism in Tokyo: a linguistic language approach*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Backhaus, P. (2007). *Linguistics landscape: A comparative study of urban multilingualism in Tokyo*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Backhaus, P (2009). *Rules and Regulations in Linguistics Landscape: A Comparative Perspective*. New York. Routledge.
- Ben-Rafael, E., Shohamy, E (2009). *A sociological Approach to the Study of Linguistics Landscape (ed) Expand in the Scenery*. New York. Routledge.
- Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Amara, M. H., & Trumper-Hecht, N. (2006). *Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel*. In D. Gorter (Ed).
- Brown, J. D & Sahmani, M. A. (2004). *Advanced Writing*. Zabankadeh Publication. Tehran.
- Busman, H. (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Routledge. London.
- Creswell, (1994). *Research Design. Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*. Sage Publications.

- Crystal, D (200). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1987). *Data Reduction and Error Analysis for Accurate Single crystal Diffraction Intensities*. Crystallography Reviews-1897. Francis & Taylor.
- Daaku, K. Y (1970). *A History of Sehwi: A survey of Oral Evidence*. Michigan State: University Library.
- Dadzie, G. B. L. (2015). Speankratoc akwanhodocing errors among junior high school. Students in the Cape Coast Metropolis. *Journal of languages, linguistics and literature vol. 1, No. 3*, pp. 46-54. *American Institute of Science*.
- Date-Bah, E. (1980). *The inscriptions on public vehicles of Ghanaian commercial drivers. A sociological analysis: The Journal of Mordern African studies Vol. 18 No. 3*. Cambridge University Press.
- Ellis, R (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford. Oxford University Press.
- Ermira, K. H. (2015). Errors in the Foreign Language Learning Process Durres-UMD
- Garza, E. V. (2014). Types and Attributes of English Writing Errors in the EFL. Context. A study of Error Analysis. *A Journal of Language Teaching*.
- Ghana Statistical Service (2010) *Population and Housing Census*.
- Gordon, R. G. (2005) (ed). *Ethnologue Language: Language of the World*. Fifteenth Eddition Dallas SIL.International Online Version. <http://www.ethnologue.com/>.
- Halliday, D. (1994). *An Introduction to Functional Grammar. 2nd Eddition*. London.
- Holtbaum (1925). History of Sehwi. *African e-Journal Project*.
- Hult, F. M. (2009). *Language ecology and linguistic landscape analysis in shohamy, E. & Gorter, D. (eds) 88-104*.
- Hussain ne nkae[(2013). *An Error Analysis of L2 Writing at Higher Secondary Level in Mutan*. Pakistan.
- James, C. (1980). *Constrastive Analysis*. London: Longman Group UK Limited.
- Keshavarz, M. K. (2008). *The Study of Syntatic Avoidance of the Written Production of Persian University Students majority in Teaching English as a Foreign Language*.
- Landry, R. S., & Bourhis, R. Y. (1997). Linguistics Landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study. *Journal of language and social psychology*, 16 (1), 23-49.

- McCbe, G. P & Moore, E. (2005). *Introduction to the Practice of Statistics*. (5th ed). New York. N. Y. W. H. Freeman & Company.
- Mgbemena, J. (2013). *Language, communication on wheels and national development: The inscriptions on tricycle (keke) example*. Federal University Wukari, Taraba state, Nigeria.
- Murad, H. M. S. (2013). *Error Analysis of Written English Essays: The case of students of the preparatory year programme in Saudi Arabia*.
- Nada Salih Abdul Ridha (2012). *The Effect of EFL Learners' Mother Tongue on their Writings in English Error Analysis study*. Journal of College of Arts. Univrsity of Basrah No. (60).
- Norrish, J. (1983). *Language Learners and their Errors*. London: Macmillan Press. P.7.
- Nyame, J. & Tomekyin, C. (2018). Language Competition in the linguistic landscape in Ajumako and Winneba. *International Journal of Innovative Research and Advanced Studies (IJIRAS)* 5(1). <http://www.ijiras.cm/2018/vol-5-issue-7/paper-40pdf>.
- Oller & Seid (1970). *Constrastive Analysis Hypothesis and Spelling Errors*. Willey Online Library
- Olson, J. S. (1996). *The peoples of Africa: an ethnohistorical dictionary*.
- Pineteh, E. (2013), The Academic Writing Challenges of Undergraduate Students. A South Africa Case Study. *International Journal of Higher Education*. 3(1).12. <https://doi.org/10.5430ijhs.vnlp12>
- Quayson, A. W & Ofori, E. A. (2016). *Thematic analysis of inscriptions on shops: A case study of Amamom community*. University of Cape Coast. Ghana.
- Rey, M. (2004). Multilingual writing: a reader-oriented typology with examples from Lira Municipality (Uganda). *International Journal of Sociology of language*, 40:126.
- Robinson, D. K & Bevington, P. R (2003). *Data Reduction and Error Analysis for the Physical Sciences*. 3rd ed. Santa Barbara, CA: Green wood Press.
- Santa Barbara, CA: Greenwood Press. p. 18. ISBN 978-0-313-27918-8. Retrieved 18 April 2010.*
- Sebba, M. (2010). Discourse in transit. In Jaworski, A. & Thurlow, C. (Eds), *Semiotic Landscape: Language image, space* (pp. 59-76). London, UK: Continuum.

- Shohamy, E., & Ben-Raphael, & Bami, M. (eds) (2010). *Linguistics Landscape in the city*, Bristol: Multilingual Matters.
- Shohamy, E., & Gorter, D. (eds) (2009). *Linguistic landscape: expanding the scenery*, New York: Routledge.
- Wu & Garza (2014). "Types and Attributes of English Writing Errors in the EFL Context. A study of Error Analysis" *Journal of Language Teaching and Resarch* Vol 5 no. (6)
- Yankah, K. (1989), The Proverb in the Content of Akan Rhetoric. A theory of Proverb Praxis. *Journal of Creative Education*. Vol. 2 No. 2
- Younes & Albalawi (2015). Writing Difficulties Encounted by Jordanian EFL Learners. *Asian Online Journal*.
- Zahra et al (2016). *An error analysis of the most consistent errors in English composition of Shiraz Medical Students Azad University, Yasooj, Iran.*

NKEKAHO A

Nsemmisa no bi na edidi so4 yi;

Mepa wo kyew wo din de sen?

Woye deen ni?

Wofiri kuro ben so?

Wadi mfee sen?

Wofiti kaa kaa mfee sen nie?/ wofiti yee kaa adwuma mfee sen nie?

Kaa no a woka no ye wo ara wo dea?

Edeen ntwereee na egu wo kaa yi ho no?

Wo ara na wotwereee?

Saa ntwereee no koraa asee ne sen?

Edeen na emaa wotwereee saa ntwereee yi guu wo kaa yi ho?

W4n nso nk4mm4 a me ne w4n twetweee no bi nie;

Mepa wo kyew wo din de sen?

Woye deen ni?

Wofiri kuro ben so?

Wofiti yee adwuma yi mfee sen nie?

Woak4 ho sukuu anaa?

Kwan ben na wofa so twere ntweree no gu ahyen no ho?

Wo ankasa wohunu ntweree no sen?

W4n a woye w4n adwuma no eye a w4san ba beka ho asem?

Ntweree ahodo4 no kasa be na edi akotene w4 mu?

Chaw titire ben na eye a wotaa hyia w4 w'adwuma yi mu?

NKEKAHO B

Ahyân ahodoô a mefaa ho ntwerâêâ yââ nhwehwâmu no mu bi mfonini.

